

ULUSLARARASI
**HZ. İBRÂHİM (A.S.) VE
NÜBÜVVET SEMPOZYUMU**

TEBLİĞLER KİTABI

2. CİLT

Kitabın Adı

Uluslararası Hz. İbrâhim (a.s.)
ve Nübüvvet Sempozyumu

ISBN

978-625-7011-26-6 (Tk)
978-625-7011-28-0 (2.c)

Basım

1. Baskı / Aralık 2019

Yayın ve No

Nida Akademi: 27

Yayın Yönetmeni

Mehmet Kurşunlu

Mizanpaj

Doç. Dr. Mahmut Öztürk

Editörler

Prof. Dr. Atilla Yargıcı
Doç. Dr. Mahmut Öztürk

Kapak

Sadık Enes Erkut

Yayın

Nida Yayıncılık Dağıtım
Pazarlama İç ve Dış Ticaret
Ltd. Şti.

Sertifika No: 27580

Balaban Ağa Mah. Büyük Reşit
Paşa Cad. Yümnî İş Merkezi No:
16/11 Fatih/İstanbul
Tel: 0212 527 93 86
Faks: 0212 635 03 58
nida@nidayayincilik.com.tr

nidayayincilik.com.tr

Baskı ve Cilt:

Erkam Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Sertifika No: 19891

© 2019 Nida Yayıncılık

Her hakkı mahfuzdur. Tanıtım dışında kaynak göstermek suretiyle kısa alıntılar hariç, yayıncının yazılı izni olmaksızın yayınlanamaz; görsel, işitsel ve elektronik ortamlarda kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

Hz. İbrâhim'in (a.s.) Duaları

Dr. Öğr. Üyesi Arslan Karaođlan*

Özet

Peygamberler atası olarak anılan Hz. İbrâhim (as), tüm inananların zihin ve gönül dünyalarında üstün bir yer edinmiş tevhid davasının lideri bir peygamberdir. Ayrıca O, yumuşak huylu, başka insanların derdiyle dertlenen, misafirperver ve Allah'a ortak koşmaktan son derece sakınan bir insandır. Hz. İbrâhim'in hayat mücadelesi içerisinde onun, Allah'tan yardım isteme ve başarılı olma noktasındaki yakarışı, yani duaları, çok önemlidir.

Yaptığı dualarla örnek olan Hz. İbrâhim, kendisinden sonraki kuşaklar içinde ettiği dualarla anılır olmuştur. Bu duaları, Kur'ân'da bir taraftan onun psiko-sosyal açıdan yaşantısı hakkında bize bilgi verirken, diğer yandan O'nun yaptığı duaların içeriğine yönelik bazı verilere ulaşmak mümkündür. Dua, temelde kişinin Allah ile konuşması ve O'ndan yardım talep etmesidir. Bu anlamda duayı harekete geçiren güdüler ihtiyaçlar ve isteklerdir. Bu makalede, Kur'ân'da geçen Hz. İbrâhim'in (as) duaları, bahsedilen bu perspektiften ele alınmış, O'nun kimliğine ve şahsiyetine dair bazı verilerin dualarında gizli olduğuna dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Dua, Hz. İbrâhim, İstek.

Prayers Of Ibrahim (a.s.)

Abstract

Prophet's ancestor of the Prophet. Abraham (pbuh) is a prophet who is the leader of the case of monotheism, which has established a superior position in the minds and hearts of all believers. Moreover,

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi akaraoglan@ohu.edu.tr

He is a mild-mannered, troubled by other people's problems, a hospitable person who is extremely averse to associate with God. In the struggle of Abraham, his supplication, that is, his prayers, to ask for help and success from Allah is very important.

The example of Hz. Abraham is remembered for his prayers in generations after him. While giving us information about his psychosocial life in the Qur'an on the one hand, it is possible to access some data on the content of his prayers. Prayer is basically that one speaks to God and asks Him for help. In this sense, the motives that activate prayer are needs and wishes. In this article, Hz. Abraham's (pbuh) prayers were taken from this perspective and it was pointed out that some data about his identity and personality were hidden in his prayers.

Keywords: Quran, Tafsir, Prayer, Abraham, request.

Giriş

Peygamberler, sosyal hayatta, din ve dünya işlerini birlikte yürütürken onların yaşantılarının temelinde duanın olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle; duanın, dini sahada özel bilgilerle donatılmış olarak gönderilen peygamberlerin hayatında ayrı bir önemi bulunmaktadır. Onlar, hem kendilerini güven içinde hissettikleri dönemde, hem de başlarına gelen sıkıntı ve zorluk anlarında, kısacası yaşantılarının her deminde dua olgusunu hayat felsefesi haline getirmişlerdir. İlk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar gelmiş olan bütün peygamberlerde aynı özellik görülmektedir. Bu amaçla Kur'ân, zaman zaman peygamberlerin bu veciz yakarışlarına yer vermiş ve söz konusu mukaddes eylemin en

mükemmel şekilde yerine getirilmesi için de, varlık âleminin en güzide çehreleri olan peygamberleri, her konuda olduğu gibi dua sahasında da örnek almamızı tavsiye etmiştir.¹

* Arslan Karaođlan, akaraoglan@ohu.edu.tr Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

¹ Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, (İstanbul: Der Yayınları, 2009) 245-249; Ali Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 44-47.

Her peygamberin kendine özgü vasıfları vardır. Kur'ân'da adından altmış dokuz yerde bahsedilen Hz. İbrâhim kendine özgü vasıflarıyla bu peygamberlerden birisidir. Hz. İbrâhim'i bütün insanlığa ve Müslümanlara tanıtan bazı âyetler vardır. Bu âyetlerden birisi şöyledir: “Doğrusu, insanların İbrâhim’e en yakın olanı, ona uyanlar, bu peygamber ve müminlerdir. Allah da müminlerin dostudur” (el-Al-i İmrân 3/68) Eğer Hz. İbrâhim’e yakınlık tesbiti yapılacaksa, kuşkusuz ona en yakın olanlar onun getirdiği mesaja uyanlarla Hz. Muhammed ve müminlerdir. Çünkü ona yakınlığın ölçütü onun öğretilerine canı gönülden bağlanmış olmaktır. Ona uyanların yanı sıra Hz. Muhammed ve onun ümmeti tevhid inancına sımsıkı sarılarak bu bağlılığı ispat etmişlerdir. Bütün evrenin yaratıcısı olan Allah'ı millî bir tanrı şeklinde takdim etme gayreti içine giren yahudilerle Hz. İsa'yı O'nun oğlu sayarak Allah'a ortak koşan Hıristiyanlar ise Hz. İbrâhim'in öğretilerinden çok uzaklaşmış bulunmaktadır.² Öte yandan Hz. Peygamber de bir hadisinde: “Her peygamberin peygamberlerden bir dostu vardır. Benim dostum ise atam ve Rabbimin dostu olan İbrâhim'dir.”³ buyurarak Hz. İbrâhim'in Müslümanlar katındaki statüsüne işaret etmiştir. İnsan ilişkilerinin ciddi anlamda tahribata uğradığı bir ortamda temel evrensel ve dini olgu olarak dostluk, önemli bir değer ve uzlaşma unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlığın temel ihtiyacı olması bağlamında tüm ilahi dinlerde aslında dostluğa vurgu vardır ve en önemlisi de “Allah” doğru yolda olan insanların dostudur. Hz. İbrâhim ise Allah dostu olarak somut örnektir. Bu çerçevede Kur'ân'da dostluk kavramına yüklenen anlam, dostluğun çerçevesi, ölçüsü, dostluğun tarifi, onunla bağlantılı kavramların insani ilişkilere yansımaları sosyal hayatta dostluğun önemini bir kez ortaya çıkarmıştır.⁴

Kur'ân'da geçen peygamber dualarının büyük bir kısmının, psiko-sosyal bir arka planı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle toplumsal

² Muhammed Mahmud Hicazi, *Furkan Tefsiri* (Trc.: Mehmet Keskin), (İstanbul: İlim Yayınları, ty.) 1: 288-289.

³ Tirmizi, *Tefsir, Al-i İmran*, 2995

⁴ Mustafa Çağrırcı, “Dostluk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9:511-513.

münasebetleri⁵ esnasında –ki bu ilişkiler çoğu kere örf ve âdete, toplumda yerleşmiş norm ve kanunlara göre sürdürülür.⁶

Bu çerçevede Peygamberlerin insanlara örnek oldukları davranışlarından birisi de yaptıkları dualardır. Kur’ân’da zikredilen peygamberlerin kendilerine özgü, yaptıkları bir kısım dualar yer almaktadır. Ancak Hz. İbrâhim’in (as) yaptığı duaların hem sayıca çokluğu hem de çok çeşitli alanlarda yapılmış olması ilgi çekici bir durumdur. Bu araştırmada Hz. İbrâhim’in yaptığı duaların içeriğine göre kategorisi yapılmış ve O’nun dualarının verdiği mesajlar değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

1.Hz. İbrâhim

Hz. Adem’den (as) itibaren bütün peygamberler, tevhid esasını insanlara tebliğ etmek için gönderilmişlerdir. Hz. Peygamber’in (sav) soyunun dayandığı⁷ Hz. İbrâhim de bu peygamberlerden birisidir. Kur’ân-ı Kerîm’de Babil’de doğan ve yaklaşık iki yüz sene yaşamış olan Hz. İbrâhim⁸ (el-Mümtehine 60/4) ve Hz. Muhammed (el-Ahzâb 33/21) başta olmak üzere bütün peygamberler ve onların yolundan gidenler (el-Mümtehine 60/6) birer model olarak sunulmuş ve üsve-i hasene olarak tanımlanmışlardır. Onlar herhangi bir dünyevi beklenti içerisinde olmadan ve çıkar amacı gütmeyen yaşadıkları toplumun elinden tutan örnek şahsiyetlerdir. Kur’ân, model insanın niteliklerine yer verdiği gibi, içerik zenginliğine sahip duaların da dini model bireylerinde ayrılmaz bir özelliği olduğuna vurgu yapar. Hz. İbrâhim, hayatının anlamını arayanlar için örnek kişiliğin temsilcisidir. Hz. İbrâhim’in hayatının, ahlakının ve temsil ettiği değerlerin bizler için ifade ettiği anlamı daha iyi anlamak için liderlik ve kişisel gelişimle ilgili çalışmalarını ile tanınan dünyaca ünlü Stephen R. Covey’in çalışmaları iyi bir örnek olabilir. Covey’e göre, doğru prensipler değişmez bir yapıya sahip olup; zamana, mekana, kişilere veya olaylara göre değişmez. “Bu temel değerler” adeta içimizdeki bir pusula gibi bize hep doğru

⁵ Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, 185.

⁶ Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, 187.

⁷ Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Kasasü’l-Enbiyâ* (Nşr.: Es-Seyyid el-Cemîlî), (Beyrut: Dârü’l-Cîl, ty.), 170.

⁸ Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin Mesûdî, *Mürücü’z-Zeheb*, (Kum: Müessesetü Neşri’l- İslâmî, 1348/ 1964), 2: 262.

yönü ve yolu gösterir. Bu temel değerlerin aslında tüm büyük dinlerde ve ahlak sistemlerinde var olan “dürüstlük, alçakgönüllülük, bağlılık, ölçülü olmak, cesaret, adalet, sabır, çalışkanlık, yalınlık” gibi bazı ilkeler olduğunu da özellikle vurgular. Ona göre bu ilkeler “tıpkı tabiat kanunları gibi vazıhtır; insanlık durumumuzun, insan vicdanının ve insan bilincinin bir parçasıdır”.⁹ Bundan dolayı, Hz. İbrâhim’in sahip olduğu ahlaki değerler tüm semavi dinler için evrensel olduğu gibi, diğer birçok ahlak sistemi için de geçerlidir. Bundan hareketle, öncelikle Kur’an’ın bize sunduğu Hz. İbrâhim’in (as) duaları onu sevenler için bir kılavuz niteliğini taşıdığını söylemek mümkündür.

Hz. İbrâhim, Hz. Nuh’tan sonra insanlığa gönderilmiş bir peygamberdir.¹⁰ Bir başka deyişle Hz. İbrâhim gerek yaşadığı dönemdeki davet çalışmalarının alanı, gerekse vefatından sonra bütün dinler üzerindeki etkisi dikkate alındığında Hz. Nuh’tan sonra Allah tarafından hak dini bütün dünyaya yaymakla görevlendirilen bir peygamber olarak da kabul edilir.¹¹

Onun varoluşsal niteliğine dair şunları söylemek mümkündür: Peygamberler babasıdır¹² iki oğlu Hz. İsmail ve Hz. İshak’ın soyundan pek çok peygamber gelmiştir. O, bir tevhid kahramanıdır.¹³ Tevhid dininin önderidir.¹⁴ Hz. İbrâhim, dinin, sahih imanın özünü ve esasını oluşturan tevhid geleneğinin en büyük islahatçısıdır.

Şüphesiz bu sağlam tevhid geleneğinin tamamlayıcısı, Kur’an’da kendi adına bir sûrenin de tahsis edildiği ve Allah tarafından dost seçilmiş bir rehberdir (en-Nisa 4/125.)¹⁵ Görüldüğü gibi Hz. İbrâhim birçok değerli sıfatlarla anılmış ve dinin her kesime ulaşması için emeğini esirgemeyen bir insandır.

⁹ Stephen R. Covey, *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı*, (Trc.: Gönül Suveren-Osman Deniztekin (İstanbul: Varlık Yayınları, 2005),230.

¹⁰ Ebû Alâ el-Mevdudî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Muhammed’in Hayatı*, (Trc.: A. Asrar), (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 1: 425.

¹¹ Ahmet Önkâl, “Hz. İbrâhim’in Tebliğ Metodu”, 1. Hz. İbrâhim Sempozyumu, Şanlıurfa, 2007, 167.

¹² Muhammed Tayyib Neccâr, *Târihu’l-Enbiyâ*, (Riyad: Mektebetu’l-Maârif, 1983), 95.

¹³ Âyetullah Cafer Sübhânî, *el-Kasasu’l-Kur’âniyye*, (Kum: Mektebetü’t-Tevhîd, 1428), 1: 185

¹⁴ Süleyman, Ateş, *Kur’an’da Peygamberler Tarihi*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2004), 88.

¹⁵ Ali Şeriati, *Hz. İbrâhim’le Buluşmak*, (Trc.: Mustafa S. Altunkaya), (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 22-23.

Allah Teala, saptırılan hak dini, seçip gönderdiği peygamberler aracılığıyla tevhidî çizgiye çekmek istemiştir. Nitekim O, Hz. Nuh'tan asırlar sonra, Hz. İbrâhim'i de işte bu amaçla, yani insanlara tevhid esasını doğru bir şekilde tebliğ etmek üzere peygamber olarak seçip göndermiştir. Çünkü onun doğup büyüdüğü yerin, içinden çıktığı toplumun insanları, başta ay, güneş ve yıldızlar gibi çeşitli gök cisimleri başta olmak üzere, diğer pek çok puta tapınmış ve onlara ibadet etmişlerdir.¹⁶

Hz. İbrâhim (as) kendi kentinde yıllarca putperest zihniyetle mücadele etmiş, en yakınlarını, hatta babasını bile puta tapmaktan vazgeçirememiştir. Hak dinini en aklî delillerle tebliğ etmiş, puta tapmanın ne kadar mantıksız olduğunu çeşitli metotlarla çürütmüş, putlarıyla alay etmiştir. Bu durum kavminin azgınlığını artırmış, onu ateşe atmaya karar vermişler ancak hazırlamış oldukları ateş onu yakmamış, Allah'ın emriyle serin bir bahçeye dönüşmüştür. Hz. İbrâhim'in kavmiyle mücadelesi (bkz.: el-En'âm 6/74-75, 83; et-Tevbe 9/114; el-Meryem 19/6; el-Enbiyâ 21/60, 62, 69; ez-Zuhruf 43/26; el-Mümtehine 60/4) gibi âyetlerde etraflıca anlatılmaktadır. Nitekim Hz. İbrâhim, bürhânî-cedeli mantık yöntemiyle Allah'ın birliğini ispat için, akıl yürütme yoluyla çıkarımda bulunduğu delilleri kullanarak, kavminin tanrı olarak taptıkları yıldız, ay ve güneş gibi şeylerin tapınmaya lâyık varlıklar olmadığını göstermiştir. Ancak O'nun, âyette "Ben sizin (Allah'a) ortak koştüğünüz şeylerden uzağım. Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim. Ben O'na ortak koşanlardan değilim." (el-En'âm 6/78-79) dediği gibi ilah olarak ortaya konan diğer varlıkların değersizliğini ortaya koymuştur.¹⁷

Hz. İbrâhim beyan ettiği ilahi gerçekler, babasının ve soydaşlarının çarpık inanç sistemleri ile ters düşmüştür. Onların atalarından devraldıkları inanç sistemlerinin peşine takılmamış, sırf babasının ve soydaşlarının inanç sistemine bağlanmamıştır. O, çarpık inançlarından uzak olduğunu duyururken onlara şirin görünme, onları memnun etme çabası içine girmemiş ve onlara karşı şu hitapta bulunmuştur:

¹⁶ İbn Cerir Taberî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, (Nşr.: Cemal Bedran), (Kahire: Dâru'l-Misriyye el-Lübânîyye, 1994), 129-182; Mustafa Âsım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 1: 141-227.

¹⁷ Afif Abdulfettah Tabbara, *Kur'ân'da Peygamberler ve Peygamberimiz*, (Trc.: Ali Rıza Temel-Yahya Alkın), (İstanbul: 1998), 118-119.

“Hani İbrâhim babasına ve kavmine: “Gerçekten ben sizin taptığınız şeylerden uzağım.” (ez-Zuhuf 43/26) Hz. İbrâhim, babasının ve halkının tâbi olduğu atalarından aldıkları kültürleri bırakmış ve dosdoğru yola uymuştur.¹⁸

Bu âyet, Kurân’ı okuyan Hz. Muhammed dönemindekilere de bir göndermede bulunmaktadır. Hz. İbrâhim, Arapların atasıysa ve Araplar atalarına uyacaklarsa niçin şerri tercih eden atalarına uyuyor, salih ataları İbrâhim’e uymuyorlardı? Halbuki Allah; peygamberleri, ancak rahmetinin müjdecileri ve azabının habercileri olmak üzere göndermektedir. Kim iman edip durumunu düzeltirse, onlara hiç korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır. Bu nedenle peygamberlere ve getirdikleri mesaja karşı çıkmak doğru değildir. Atalara değil onlara tâbi olmak gerekir.¹⁹

Toplumsal yaşantı içerisinde her bireyin, o toplumla ilgili bir takım sıkıntılarla yüz yüze gelmeleri, bazı problemler yaşamaları kaçınılmazdır. Özellikle peygamberlik gibi ağır bir görev üstlenen kişilerin, toplumsal yapı içerisinde süregelen ve toplumun içselleştirdiği bir takım olumsuz davranışlara direkt müdahale etmesi durumunda çatışmalar yaşanır ve sosyal hareketliliğin temeli olan bu çatışma çoğunlukla da rekabet durumlarından ortaya çıkar. Bu tür köklü çatışma durumlarını ortadan kaldırmak hiç de kolay değildir.²⁰ Böyle ortamlarda, kitleleri yönlendiren ve şekillendiren elit tabaka (mutlu azınlık), tarihte, peygamberlerin görevlerini yerine getirmelerini ellerinden geldiğince engellemeye çalışarak, aslında kendi sultanlarını devam ettirmenin mücadelesini vermişlerdir. Bu da, peygamberlere son derece sıkıntılı dönemler yaşatmıştır.²¹

Kur’ân-ı Kerim’de İbrâhim ismi 69 yerde geçer. 25 ayrı sûrede Hz. İbrâhim’den değişik vesilelerle bahsedilir. Hz. Mûsâ’dan sonra, Kur’ân-ı Kerim’de isminden en çok bahsedilen ikinci peygamber

¹⁸ İzzet Derveze, *Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed*, (Trc.: Mehmet Yolcu), (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011),1:205-219.

¹⁹ Murat Kayacan, *Kur’an’da Peygamberler ve Karşı Tavırlar*, (İstanbul: Ekin Yayınları), 44-46.

²⁰ Zeki Aslantürk, Tayfun Amman, *Sosyoloji*, (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 318.

²¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesir fi İlmî't-Tefsîr*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabiyyi,1422),

İbrâhim'dir. (as) Bunun yanında, 213 âyet, Hz. İbrâhim'le (hayatı, mücâdelesini, mesajı, duâları ile) ilgilidir.²² Anahatlarıyla ortaya konan tablodan şu çıkmaktadır. Hz. İbrâhim(as) yaşadığı dönemin insanlarına örnek olduğu gibi sonraki nesillere de aynı örnekliliğini göstermiştir. Hayatının merkezine tevhid inancını yerleştirmiş bu doğrultuda hitap ettiği kitleler arasında herhangi bir ayırım yapmadan davetine istikrarlı bir şekilde devam etmiştir.

2. Dua

Yapılan pek çok araştırmada din/dindarlığın pozitif duyguları desteklediği, negatif duygulara karşı koruyucu ve tedavi edici bir rol üstlendiği tespit edilmiştir.²³ Şekil, zaman ve mekânsal açıdan sınırlama olmadan mümin bireyin Allah'a yakarışı, yalvarışı, Allah'la iletişim kurması ve ondan yardım dilemesi şeklinde tanımlanan duanın, kaygı ve diğer negatif duyguların etkilerinden koruyucu ve tedavi edici gücü bulunmaktadır. Bir başka deyişle bireylerin, dini tutumları ile dua arasında güçlü pozitif yönlü bir bağ bulunmaktadır.²⁴

Müminin varoluş gayesini anlamlandıran eylemlerden biri olan dua kelimesi, Kur'ân'da yirmisi mastar olarak türevleriyle birlikte iki yüz küsur âyette geçmektedir. D-a-v kök harflerinden türeyen dua kelimesi çağırarak, seslenmek, yalvarıp yakarmak, sığınmak, ilgi kurmak gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten türeyen dava ve davet gibi dua da talep ve niyaz anlamında mastar kalıbında bir isimdir.²⁵ Terim olarak dua, kuldân Allah'a doğru yapılan sözlü, yazılı veya fiili çağrı demektir. Esası Allah'ı zikretmek ve O'na saygı sunmak olan dua, kulun kendi varlığının bilincinde olarak acizliğinin idrakine varıp Allah'a sığınmasıdır. Bireyin sadece zor ve sıkıntılı anlarda değil, tüm hayatı boyunca Allah ile münasebeti kesmemesidir. Bir başka deyişle daimi zikrullahtır, sürekli Allah'ı anmak, O'ndan gafil bir hal içerisinde

²² Süleyman Aydın, "Kur'ân'da "Baba" Kelimesi ve Âzer'in İbrâhim (A.S)'in Babası Olması Meselesi" *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5 SAYI: 10, 201-230.

²³ Necmi Karşlı, *Mutluluk ve Dindarlık*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 256; Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi*, (Adana: Karahan Kitabevi, 2011), 287.

²⁴ Ahmet Albayrak, *Gençlerde Dua Psikolojisi*, (İstanbul: Düşünce Yayınları, 2013), 125.

²⁵ Rağıb el-İsfehani, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 244-245.

olmamaktır.²⁶ Buna göre dua, Allah'a iş yaptırmak değil, iş yapmak için Allah'tan güç talep etmektir.²⁷

Allah'a çokça yakarma ve yalvarma anlamına gelen dua, Kur'ân'da çeşitli vesilelerle zikredilen temel kavramlardandır. Dua hayata anlam veren şeydir. Rabb katında değerli olmanın vesilesi duadır. Peygamberler, imtihan durumlarında rablerine dua ederek O'nun yardımını talep etmişlerdir. Peygamberleri takip eden inananlar da aynı metodu uygulamış duadan müstağni kalmamışlardır. Duanın kul cephesindeki durumu bu şekilde ortaya konduktan sonra Yüce Allah katında duanın yerini oturtmaya çalışacak olursak şunları söylemek mümkündür. Allah da duaya önem verdiğini şu âyetle ortaya koymuştur: “(Ey Muhammed!) De ki: “Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin!...” (el-Furkan 25/77)

Âyetin bu kısmı bize, insanın değerinin duasının içinde gizli olduğunu göstermektedir. Dua insanın değerine eşittir. Duada ne vardır da böylesine bir değere sahiptir. Zemahşerî, bu kelimeye, ibadet, yani kulluk manasını vermiştir. Kadı Beydâvî, Hâzin ve Nesefî de Zemahşerî'nin görüşünü benimsemişlerdir. Nesefî buna İslâm'ı da ilave etmiştir. Râzî, bütün bunları harmanlayarak açıklamasını yapmış ve bazı ilavelerde bulunmuştur: Duanın, iman, ibadet, sıkıntılardan sonra yakarma; Allah'ın ihsanına karşı şükretmek, ihtiyacını gidermek için istekte bulunmak olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan duanın yapısında, kibri söküp atmak, alçak gönüllülük, acziyetini ifade etmek, teslimiyet ve tevekkül vardır. Demek ki dua, pek çok psikolojik, yani manevî erdemlerin yumağı durumundadır. Duada ihtiyaçlarını kimin gidereceğine dair bilinç vardır. Gönlünü tam manasıyla Allah'a yönlendirme, yani münîblik vardır. Dua, sıkıntılar altında ezilmemek için, en iyi tedavi usulünü teşkil etmektedir.²⁸

Duanın adabına uyarak haddi aşmadan Allah'a yakarmanın nebevi öğretinin temel ilkelerinden olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim âyette “Rabbimize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez.” el-A'raf 7/55; el-Meryem 19/3; el-İsra

²⁶ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr *Lisânu'l-Arab*, (Thk.: Abdullah Alî el-Kebîr v.dğr.), (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, trz.)14: 260

²⁷ *İlhami Güler, İtikattan İmana*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 96.

²⁸ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, (İstanbul: Bayraklı Yayınları,) 13: 555-559

17/57) buyrulmaktadır. Âyette dua ve adabına dair şu ilkelere temas edilmektedir. Âyette geçen huşu tevazu ile kalpten gelen bir boyun eğme; tazarru yalvarıp yakarmak; hufye/gizlice ifadesinin anlamı ise riyadan uzak kalabilmesi için insanın kendi içinden dua etmesi anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) "Zikrin hayırlısı gizli olan, rızkın hayırlısı da yeterli olandır." buyruğu da bu âyetin verdiği mesajı teyit eder mahiyettedir.²⁹ Bu mülahazaya "duanın açık yapılmasında riya kokusu ve gösteriş kokusu vardır" diyerek katılan Atilla Yargıcı şunları ifade etmektedir: "Tazarru yalvarıp yakarmak demektir. İhtiyacı olan ve ihtiyacını kimin en iyi gidereceğini çok iyi bilen ve iman eden insan O'na yalvarır yakarır. Ona yalvarmayan adam kendi aczinin ve fakr içinde bulunduğu farkında değildir... Bundan dolayı duanın gizli yapılmasında ihlas vardır."³⁰

İlgili âyette duada haddi aşmamaya vurgu yapılmaktadır. Haddi aşan (el-Mu'tedî); haddi çiğneyen ve yasağı işleyen kimse demektir. Haddi aşma oranına göre bu hususta farklılık olabilir. Bir hadiste "İleride duada haddi aşacak kavimler olacaktır." Bu hadisin yorumunu açan şu olay anlatılır: Abdullah b. Muğaffel, oğlunun: Allah'ım, ben Senden cennete girdiğim vakit, sağ tarafındaki beyaz köşkü istiyorum, diye dua ettiğini duymuş, ona şöyle demiş: Yavrucuğum, sen Allah'tan cenneti iste ve cehennemden O'na sığın. Çünkü ben, Rasulullah'ı (sav) şöyle buyururken dinledim: "İleride duada haddi aşacak bir topluluk olacaktır." Dedim. Dolayısıyla duada haddi aşmanın neliğine dair gelen görüşler anahatlarıyla şöyledir: 1. Çokça sesi yükseltmek ve bağırp çağırarak dua etmek, 2. İnsanın kendisine bir peygamber mevkîinin verilmesini istemesi yahut olanaksız bir iş için dua etmesi ve buna benzer aşırı isteklerde bulunması, 3. Bir masiyet isteyerek, buna benzer bir istekte bulunarak dua etmesi, 4. Kitap ve Sünnette olmayan lafızlarla dua edip asılsız ve hiçbir şekilde mesnet kabul edilemeyecek kuru lafızlar ve kafiyeli sözleri seçerek bunları ilke edinmesi.³¹ Gelen bu yorumlara bakıldığı zaman duanın hem şekilsel hem de içeriksel anlamda bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir.

²⁹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahman b. Galib el-Muhâribî el-Girnâti el-Endelüsî, *el-Muharrarü'l-Veciz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Aziz*, ((Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 2: 410.

³⁰ Atilla Yargıcı, *Kur'ân'da Dua* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 264-265.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l- Kur'ân*, (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964), 7: 223-226.

Dua, insandan Allah'a doğru -aşağıdan yukarıya- yapılırken, bunun icabeti Allah'tan insana doğru -yukarıdan aşağıya- gerçekleşir.³² Dua insanın Allah'a kulluk faaliyetlerinin esas unsurudur ve İslâm literatüründe genel anlamda dua terimi, bu unsurun değişik kavramlarla anlatılan çeşitli görünüşlerini de ifade eden geniş bir muhteva kazanmıştır.³³

Duanın ana hedefi insanın Allah'a halini arzemesi ve O'na niyazda bulunması olduğuna göre dua, kul ile Allah arasında bir diyalog anlamı taşır. Bunun gerçekleşmesi için önce Allah insanı kendi varlığından haberdar etmiş, insan da varlığını benimsediği bu yüce kudret karşısında duyduğu saygı ve ümit hisleri sebebiyle kendisinden daha üstün olanla irtibat gereksinimi duymuştur. Dua böyle bir irtibat neticesinde insanın bir taraftan kendi ihtiyaç ve eksiklerinin telafisini, diğer taraftan daha mükemmele ulaşmasını hedefleyen bir diyalog vasıtasıdır. Bir başka söyleyişle dua sınırlı, sonlu ve âciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile kurduğu bir köprüdür. Bu sebeple insan, tarihin hiçbir döneminde duadan uzak kalmamıştır.³⁴ Dolayısıyla inanan insanın inandığı varlıkla kurduğu ruhsal bir iletişim olan duada insandan yaratıcısına doğru bir seslenme, çoğu kere de bir yardım isteme ve yakarış söz konusudur.³⁵

İbn Manzûr (ö. 711/1311), dua etmenin başlıca üç şeklinin bulunduğunu belirterek bunları şöyle sıralamıştır: 1. Allah'ın birliğini dile getirme ve O'nu övgüyle anma. 2. Allah'tan af, merhamet gibi mânevî isteklerde bulunma. 3. Allah'tan dünyevî nimetler isteme.³⁶ Râgıb el-İsfehânî, sözlük anlamıyla dua kelimesinin nidâ ile anlam yakınlığı olmakla birlikte ıstilahî mânadaki duada daima tâzim ve tâzimle birlikte istekte bulunma anlamının mevcut olduğuna dikkat çeker ve buna Müslümanların Hz. Peygamber'i çağırırken (dua) saygılı bir ifade kul-

³² Fevzi Zülaloğlu, *Kur'ân'da Dua ve Rasullerin Dua Örnekleri*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2005), 23-24.

³³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Mü'fehres li Elfâz'il-Kur'ân'il-Kerim*, (Kahire: Daru'l-Hadis, 1428/2007),

³⁴ Osman Cilacı, "Dua", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9: 529-530.

³⁵ T. İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan* (Trc.: S. Ateş), (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 113.

³⁶ İbn Manzûr *Lisânu'l-Arab*, 2: 1385-1388.

lanmalarını emreden âyeti (en-Nûr 24/63) delil gösterir.³⁷ Dihlevî (ö.1176/1762)'nin ifadesi ile dua, huzura açılan büyük bir kapıdır. Tam bağlanmayı ve ihtiyacın sadece âlemlerin Rabbine arz edilmesini sağlar, her durumda O'nun huzurunda olma duygusunu verir.³⁸

Dua ile ilgili üzerinde durulması gereken diğer bir konu şudur: Dua eden birçok insan, kaderci bir mantıkla dua ederek, sorumluluğu en yüce olana yüklemekte, bu ise dua edeni değiştirip dönüştürmektedir. Bu anlayışa göre, duanın kabul olmaması veya olumsuz neticelerle karşılaşılması yanlış kararın ve davranışın neticesi değil, Allah'ın yazgısıdır. Gerçekte ise dua, insanın ihmallerini tamamlayan pasifize edici bir unsur olmayıp, üretken bir güçtür, aktif süreçtir ve eylemle iç içedir.³⁹

Kur'ân-ı Kerim'de dua ile ilgili âyetler geniş bir yer tutar. 212 kadar âyet doğrudan doğruya dua konusundadır; ayrıca tövbe, istiğfar gibi kulun Allah'a yönelişini ve O'ndan dileklerini ifade eden çok sayıda âyet de geniş anlamda dua ile ilgilidir.⁴⁰ Kur'ân'da başta peygamberler olmak üzere çeşitli insanlara dua etmeleri öğütlenmiş/emredilmiş ve onların yaptıkları dualardan örnekler sunulmuştur. Kur'ân'da yüzden fazla âyette peygamberlerin, diğer salih insanların veya toplulukların dualarından söz edilmiştir. Bu âyetlerin çoğunda, dünyada iken Allah'ı ve O'nun hükümlerini tanımaktan kaçınan, ancak âhirette geçeceği anlayıp acı âkibetleriyle yüz yüze gelince pişmanlık duyacak olanların dünyaya yeniden döndürülmeleri için Allah'a yakarışları anlatılmış, 100'den fazla âyette peygamberlerin, diğer sâlih insanların veya toplulukların dualarından söz edilmiştir. Bunlardan yirmi bir âyette Hz. Mûsâ'nın, on yedi âyette İbrâhim'in; on altı âyette İsa'nın, on iki âyette Nûh'un; dokuz âyette Zekeriyâ'nın duaları; ayrıca Âdem, Şuayb, Yûnus, Yûsuf, Eyyûb, Lût ve Süleyman peygamberlerle Meryem'in annesi, Firavun'un karısı, Firavun'a karşı koyan sihirbazlar, Tâlût'un

³⁷ Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *El-Bahru'l-Muhit fi't-Tefsîr*, (Beyrut: Dârü'l-Fikir,1420),

³⁸ Şah Veliyullah Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-Bâliğa -İslam Düşünce Rehberi-*, (Trc.: Mehmet Erdoğan), (İstanbul: İmaj Yayıncılık, 2003), 1: 270.

³⁹ Fatma Bayraktar Karahan, "Bir Kelam Problemi olarak Dua-Kader İlişkisi", *İslami İlimler Dergisi* 1-2, Bahar-Güz (2009): 287-288.

⁴⁰ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Mü'fehres*, 316-318.

askerleri, çaresiz kalanlar, melekler gibi kişi ve toplulukların duaları zikredilmiştir.⁴¹ Bu da, dua kavramının Kur'ân-ı Kerim'de sahip olduğu önemi ortaya koymaktadır.⁴²

Allah Teala sünnetine ters düşmeyen duaları kabul edeceğini vadeder.⁴³ İslam'ı pratik hayata uygulayan Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinde de dua üzerinde ısrarla durulmakta ve duanın dinsel yaşayıştaki yeri vurgulanmaktadır. O bir hadiste "Dua ibadetin özüdür."⁴⁴ buyurarak duanın ibadetin esası olduğunu ifade ederken bir başka hadiste ise "Dua ibadettir" diyerek duayı ibadetle özdeşleştirir ve "Allah için duadan daha üstün bir şey yoktur" diyerek dua eden Mü'min, Allah'a yakınlaşır. Bir başka deyişle dua hem Allah'a yakınlaştıran bir ibadettir hem de bireylerin psiko-sosyal motivasyonunu ve huzuru temin eden bir psikoterapi yöntemidir.⁴⁵

Kur'ân ve hadislerden verilen bu örnekler, İslam dininde duanın yerini tespit etmek açısından bir fikir verebilir. Âyetlerden anlaşıldığı üzere Allah ısrarla insanın dua etmesini isterken, Hz. Peygamber de hadislerle duanın anlam ve önemini ve dindeki yerini belirtmektedir.⁴⁶ Kur'ân'da, insanın çaresizlik anında duaya başvurma şeklindeki genel psikolojik mekanizması üzerinde ısrarla durulmuştur. Bazı âyetlerde dinî yöneliş veya duanın belirgin veya zayıf hale geldiği durumlar açıklanırken aynı zamanda bu yönelişin insan tabiatında fitrî ve küllî bir motif olarak bulunduğu da ortaya konmaktadır.⁴⁷

Dini referanslarda duaya ayrı bir önem verilmiştir. Âyetlerin ifadesiyle, insan bir tehlike ve sıkıntıya düşünce bütün samimiyetiyle Allah'a yönelir; yatarken, otururken, ayakta dururken bıkmadan usan-

⁴¹ Mustafa Çağncı, "Dua", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9: 536.

⁴² Sıtkı Güllü, "Kur'ân-ı Kerim'de Dua Kavramı", *EKEV Akademi Dergisi* 18 (2004): 127.

⁴³ Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân*, (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 411.

⁴⁴ Tirmizi, Sünen, Kitabü'd-De'avat, 49.

⁴⁵ Bedri Katipoğlu & Muhammet Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c.X, sayı:49, 759.

⁴⁶ Hasan Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: 1, sayı: 1, 135-160.

⁴⁷ Pierre Marinier, *Dua Üzerine Düşünceler (Psikofizyolojik Sebepleri ve Sonuçları)*, (Trc.: Sadık Kılıç), (İzmir: 1990), 54-55.

madan dua edip iyilik ve başarı ister. (el-Yûnus 10/12; el-İsrâ 17/11; er-Rûm 30/31; el-Lokmân 31/32; el-Fussilet 41/49).⁴⁸ Alexis Carrel'in (ö. 1944) "Bir millet içinde duanın yokluğu, o milletin mutlak çöküşü ile eş anlamlıdır."⁴⁹ şeklindeki değerlendirmesi, duanın birey ve toplum üzerindeki tesirini ortaya koyması açısından anlamlıdır.

İnanan birey, inancını zihinsel düzeyde bırakmaz ve inandığı varlık ile yakın ilişkiler geliştirir. İnanan ile inanılan arasındaki bu ilişkilerden biri de duadır. Eğer ihtiyaç ve istekler sürekli karşılanmazsa, organizmada bazı ruhsal ve bedensel (psikosomatik) rahatsızlıkların ortaya çıkması kaçınılmaz bir hal alır.⁵⁰ Duanın psikolojik ve psikoterapik etkileri incelendiğinde, onun insan hayatı için önemli bir dayanak unsuru olduğu görülür.⁵¹ Çünkü onlar ancak doyurulmakla susturulabilirler.

Kur'ân'daki duaların ihtiyaç ve isteklerle olan ilişkisine gelince, Kur'ân'da görülen duaların oluşmasında ihtiyaç ve isteklerin önemli etkisinin olduğu söylenebilir. Esasen dua ile ilgili bazı âyetlere bakılınca, bunlardaki ihtiyaç ve istekleri rahatlıkla görmek mümkündür.⁵² Kur'ân'daki dualarda geçen ihtiyaç ve istekler iki ana grupta ele alınabilir. a) Dünya hayatı ile ilgili ihtiyaç ve istekler b) Ahiret hayatı ile ilgili ihtiyaç ve istekler. Bunlara girmeden önce bir konuya açıklık getirmek gerekebilir. Dünya ve ahiret hayatı ile ilgili duaları birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak bazen oldukça zor olmaktadır.⁵³ Çünkü isteklerin dünyaya ve ahirete yönelik ayrımını ortaya koyan nesnel bir kriter olmadığı için bu ayrımın da sübjektif ve yüzeysel bir tasnifleme olduğunu söylemek mümkündür.

Mümin için istekler bu dünya ile sınırlı olmamış ahireti de kapsamıştır. Bundan ötürü müminin duası hem dünyaya hem de ahirete

⁴⁸ Mesut Erdal, "Kur'ân'daki Bazı Dualar Üzerine Mülâhazalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c.1, 243.

⁴⁹ Ali Şeriati, *Dua*, (Trc: Kerim Güney), (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985), 35.

⁵⁰ Selahattin Parlak, "Duâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9:532; Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, (Trc.: Heyet), (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996),

⁵¹ Sümeyra Güzel, Telkin ve Terapide Duanın Önemi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2009, 122.

⁵² Vecdi Akyüz, *Kur'ân ve Sünnet'te Dua ve Yakarışlar*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 19.

⁵³ Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistemik Kur'ân Fihristi)*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2001), 410-411.

yönelik olmuştur. Bu dualarda insanın temel endişe ve korkuları neredeyse tek tek dile getirilmiştir. Sözelimi saptırıcı zenginlik, nefis ve şeytan, sıkıntı ve üzüntü, zulüm ve düşman, borç, darlık, güçsüzlük, zillet, cehennem ve kabir azabı bu sakınılan kötülük ve fitnelerin başlıcalarını oluşturur.⁵⁴ Dinî naslarda kişiyi hata ve günah işlemeye sevkeden nefsin basit istek ve kaprislerinden, kin ve hasetten, duyarsız bir kalpten, faydasız bilginin veya cahilliğin doğuracağı kötülüklerden korunmayı; kalpleri birleştirecek sevgi, merhamet, gönül ve ahlâk güzelliği kazanma isteğini ifade eden sosyal, etik ve ideal amaçların da duaların konusunu teşkil ettiği görülür.⁵⁵ Burada görüldüğü bireyin hem kötülüklerden korunmayı ve hem de erdemli bir mümin olmayı hedeflemesinde duanın ayrı bir önemi ve gücü olduğu anlaşılmaktadır.

Gazâlî olayların belli sebeplere bağlanmış olduğunu, meselâ kalınanın oktan korunma, suyun bitkilerin büyümesi için birer sebep olması gibi duanın da sıkıntı ve belâyı defetmek ve Allah'ın rahmetini çekmek için bir sebep olduğunu belirtmiştir. Ancak dua sonucunda meydana gelecek bir değişiklik, Gazâlî'nin izahına göre yine tabii sebep-sonuç ilişkisi içinde ortaya çıkar. Sözelimi Allah, "Savaş için gereken hazırlığı yapın" (en-Nisâ 4/71) derken silâh kuşanmamak ve Allah takdir ettiyse çıkar, etmediyse çıkmaz diyerek tohumu saçtıktan sonra toprağı sulamamak Allah'ın takdirine uymak değildir.⁵⁶

Gazâlî, "Allah'ın takdiri değişmeyeceğine göre duanın ne faydası vardır?" sorusuna şöyle cevap vermektedir: Olaylar önceden sebep-sonuç ilişkisiyle birbirine bağlanmıştır. Sebeplerin sonuçları doğurması zaman içinde meydana gelir. İyilik veya kötülüğü takdir eden bunlar için bir sebep de takdir etmiştir. Dua kötülüğün giderilmesi veya iyiliğin sağlanması için bir sebeptir. Duanın bir faydası da kalpte Allah inancının kökleşmesini sağlamasıdır ki bu da ibadetin hedefidir.⁵⁷ Şu halde bir şeyin olmasını sadece istemek, Allah'ın bu sonucu meydana getirmesi için yeter sebep teşkil etmez. Bir hadise göre deveyi bağla-

⁵⁴ Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medarikü't-Tenzil ve Hadaikü't-Tevîl*, (Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib,1998), 3:468.

⁵⁵ Müslim, "Zikir", 73; Nesâî, "İstiâze", 5, 6, 12.

⁵⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, *İhyâü Ulûmiddin* (Trc: Mehmet A. Müftüoğlu), (İstanbul: Tuğra Neşriyat, trz.), 1: 839

⁵⁷ Gazâlî, *İhyâ*, 1: 839.

mak, sonra Allah'a tevekkül etmek gerekir.⁵⁸ Elinden gelen her şeyi yapan ve çaresiz kalan kişinin Allah'a olan samimi yönelişi bazen ona mûcizevî bir şifa, kurtuluş ve aydınlık sağlar.⁵⁹

Ayrıca duadan maksat, Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na hatırlatmak değil kişinin kulluğunu göstermesi, aczini ve ihtiyacını Allah'a arzemesidir; bundan dolayıdır ki dua büyük bir kulluk makamıdır. Bütün bu aklî deliller yanında pek çok âyet ve hadisle de duanın gerekliliği, fayda ve tesirleri açıkça bildirilmiştir.⁶⁰ Duanın önemi konusunda büyük İslam düşünürü Muhammed İkbâl, Amerikalı psikolog William James'in "Bilim ve teknoloji ne derse desin, bana öyle geliyor ki dünyamız var olduğu sürece insanlar dua ve ibadet etmeye devam edeceklerdir." şeklindeki sözlerini aktardıktan sonra şunları söyler: "Psikolojik açıdan dua ve ibadet doğal bir duygunun belirtileridir. Bilgi edinme açısından bakıldığında da bunların mürakabe ve düşünceye benzediklerini söyleyebiliriz.⁶¹ Vergote'a göre dua, kişinin Allah ile konuşurken, kendi geçiciliğinin farkına varmasıdır. İnsan neyin eksik olduğunu bilmeden dua etse bile duayı anlamlı kılan niyet, eksiklik şuurudur.⁶² Anlaşıldığı kadarıyla Mümin insan için dünyevi ve uhrevi açıdan dua vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Allah ile iletişimi sağlam tutmanın ve manevi huzuru yakalamanın en doğru yolu duadan geçmektedir.

3. Hz. İbrâhim'de Dua Parametreleri

Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Muhammed (sav) ile birlikte yirmi beş peygamberin ismi geçer ve bunlardan on birinin duası yer alır. En çok

⁵⁸ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut: Dârü İhyâ'it-Türâsî'l-Arabîyyi,1420) 5: 97-101; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, (İstanbul: Eser Kitapevi, 1979), 1: 664-667 Tirmizî, "Kıyâmet", 60.

⁵⁹ Abdullah b. Ömer Beydavi, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil (Min Haşiyeti Şeyhzade)*, (İstanbul: Hakikat Kitabevi:1991), 3: 238.

⁶⁰ Mustafa Koç, "Ruh Sağlığı İle Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi*, S.24, (Yaz – 2005), 12.

⁶¹ Muhammed, İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Trc.: N. Ahmet Asrar), (İstanbul: Birleşik Yayıncılık,1997), 125-126.

⁶² Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık* (Trc.: Veysel Uysal), (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 1999), 238.

Allah'a yalvaranlardan birinin de Hz. İbrâhim olduğu görülür. Bu bağlamda Kur'ân'da ilgi çekici dua örnekleri verilen peygamberlerden biri de Hz. İbrâhim'dir (as).⁶³ Hz. İbrâhim'in (as) tefekkürüne, hayat tarzına ve sözlerine akseden imanî/tevhidî tablo, elbette duâlarında da berak bir biçimde görülür. Duâ, ubûdiyetin/kulluğun özüdür. Duâ halinde olma, insanın acziyetini kabul ettiğinin ve Allah'tan başka ihtiyaçlarına cevap verecek hiçbir mercî olmadığını anladığının ifadesidir. Nasıl kulluk yapılacağını hayatlarıyla gösteren peygamberlerin duâları da Kur'ân'da yer bulur. Bu duâlar, bize nebilerin neyi nasıl ve ne için istediğini gösterir. Böylece, bize de duânın aslını, usûlünü ve edebini bildirir. Hz. İbrâhim'in (as) duâları da, bu anlayışla okunmalı ve üzerinde durulmalıdır. Kur'an-ı Kerim'deki ayeti kerîmeler incelendiğinde Hz. İbrâhim'in kavmi, babası ve devrin hükümdarı Nemrut olmak üzere üç yapıyla mücadele ettiği görülür. Dolayısıyla kitle iletişimi perspektifinden Hz. İbrâhim, son tahlilde, ulaşılması gereken hedef kitleye ulaşmıştır denilebilir. (el-Enbiyâ 21/68-70; el-Ankebût 29/24; es-Sâffât 37/97-98)

Onun duâlarında, Millet-i İbrâhim'e dâhil olmamızın usûlünü bulmamız mümkündür. Hz. İbrâhim'in (as) hepsi de Rabbinin katında kabul görmüş duâları, değişik sûrelerde zikredilir. İbrâhim sûresinde ise, bu duâların bir kısmı ard arda gelir.⁶⁴

4. Hz. İbrâhim'in Dualarının Kategorik Ayrımının Temellendirilmesi

Hız. İbrâhim'in duaları, Kur'ân-ı Kerîm'in diğer sûrelerinde dağınık olarak bulunmakla birlikte özellikle Bakara, İbrâhim ve Şuarâ sûrelerinde geniş bir şekilde yer almaktadır. Hız. İbrâhim'e (as) karşı olan inkarcıların amacı lüks bir hayat yaşamaktı. Hal böyle olunca, Hız. İbrâhim'in (as) getireceği tevhid inancı, sadece memleketin bir sınıfını veya putperest inancı değil; bütünüyle ülkenin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal yapısını değiştirecekti. Bu amaçla, Hız. İbrâhim'in (as) davetini kabul etmek, toplumu temelden değiştirmek ve yepyeni temellere oturtmak demektir. Bu da o toplum için ağır bir tekliftir. Çünkü,

⁶³ Sıtkı Güllü, "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı", 115-130.

⁶⁴ Atilla Yargıcı, *Kur'ân'da Dua*, 124-136.

bireysel ve toplumsal alanların tümünde anlayış, teori ve pratik olarak tümüyle sosyal siyasal ve ekonomik ve kültürel açıdan şirke gömülmüş bir toplumu ıslaha çalışmak, onları İslâmî anlamda değiştirip dönüştürme gayreti, gerçekten ağır bir yükür. Böylesine çile ve cefa ile karşı karşıya gelecek bir elçinin daha küçük yaşta iken Rabbi tarafından terbiye edilmesi ve yetiştirilmesi gerekirdi. Çünkü elçiye yüklenen görev ve emanetler, kabiliyet ve enerji ister, güç ve potansiyel ister.⁶⁵ Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerim de ismi zikredilen Hz. İbrâhim'in yaptığı duaların içerik çözümlmelerini, tebliğ dönemlerindeki sosyo-kültürel ortamı ve psikolojilerini de göz önüne alarak incelemeye çalışacağız.

4.1. Hz. İbrâhim'in (as) Fitneden Muhafaza Duası

Nitekim duaların ihtiyaç ve isteklerle yakından ilişkisi olduğunu İslam bilginleri de kabul etmektedir. Mesela Gazâlî bu konuda açıkça "İnsanların kalpleri, Allah'ın zikrine ancak şiddetli ihtiyaçları olduğu ve yorucu felaketselere maruz kaldıkları anda yönelir."⁶⁶ derken; Kuşeyrî, duanın ihtiyaçları gideren bir anahtar, ihtiyaç sahiplerinin ruhen rahatlamasını sağlayan bir yöntem, sıkıntıda kalanların sığındığı yer, dert ve ihtiyaç sahiplerinin nefesi⁶⁷ olduğunu söyler. Bu kapsamda olmak üzere Hz. İbrâhim Peygamber ve onunla hak yolunda dayanışma içinde olan müminlerin bu yakarışı "usvetün hasene" (güzel örnek) olarak takdir edilmiştir. Düşmanlık ve nefreti hak etmiş müşrik bir toplumdan derin bir kopuş yaşarken Hz. İbrâhim (as) ve dostları Allah ile bir pazarlığa girişmemişlerdir. Onlar her şeylerini feda edecekleri ve her şeyleri ile feda edilmeyi kabul edebilecekleri andı ile imana gelmişlerdir.⁶⁸

Hz. İbrâhim (as) ve onunla birlikte bulunan müminlerin yapamadıklarından ve hatalı eylemlerinden dolayı istiğfar dilediği bu dua, aynı zamanda kafirlerin fitnelerinin elinde izzetsiz, onursuz bir oyuncak olmaktan muhafaza edilmeyi de içermektedir. Bu, imtihandan kaçmak değildir; iyilik için seferber edilecek imkanların kafirlerin çıkardıkları fitneler tarafından yenilip yutulmasından endişe etmektir. Onların fit-

⁶⁵ Said Nur Okur, *Kuran ve Sünnet Işığında Peygamberler Tarihi*, (İstanbul: Nakkaş Yapım, trz.) 298.

⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ*, 1: 839-840.

⁶⁷ Ebü'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,1971), 296.

⁶⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân*, (yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2000),1:273-274.

neden korunmayı dilemeleri, zalimlerle birlikte uzlaşarak yaşamayı istemek değildir. Çünkü onlar Allah'ın rızası dışında kalan ne varsa terk etmişler, cahiliyye toplumuyla kurulması gereken beraat temelli bir ilişkinin imkanlarını göstermişler. “Rabbimiz! Bizi, inkâr edenler için deneme konusu kılma, bizi bağışla! Ey Rabbimiz! Yegâne galip ve hikmet sahibi, ancak sensin.” (el-Mümtehine 60/5.) Âyetteki, “bir fitne” kavramının anlamı hakkında gelen görüşleri şöyle sıralamak mümkündür: İbn Abbas’a göre, bu kelime, düşmanlarımızı bize musallat etme, hâkim kılma. Eğer onları bize hükümrân yaparsan, kendilerinin hak üzere olduklarını zannederler; Mücâhid, Ey Rabbimiz, bize ne onların elleriyle (vasıtasıyla), ne de katındakilerin azabıyla, azab etme. Eğer böyle yaparsan, onlar, şayet bunlar hak üzere olsalardı, başlarına bu gelmezdi derler şeklinde olduğunu söylemiştir.⁶⁹

4.2. Muttakilere Önderlik Yapacak Salih Evlatlar İçin Yakarışı

Kur’ân âyetlerinde öne çıkan bir başka husus, hayrın kısılması değil, yaygınlaştırılmasıdır. Bu sebeple Hz. İbrâhim’in soya duası da bize göre kısıtlı bir soydan ziyade genel bir inananlar zümresini kapsamaktadır. Kur’ân’da Hz. İbrâhim, inanç konusunda müşterek bir zemin olarak öne çıkar. Hayrın ve iyiliğin tek bir zümreye verilmesini talep etmek, bir bencillik olduğu gibi aynı zamanda merhametsizliktir de. Herhangi bir peygamberin bunu iddia etmesi asla makul olamaz.⁷⁰

Hz. İbrâhim Peygamber ilerlemiş yaşına rağmen çocuk sahibi olamamış; fakat o sonsuz güç ve merhamet sahibi olan Allah’tan ümidini kesmemiş, içten yakarışlarla salih nesiller sahibi olmak için yalvarmıştır. (es-Saffat 60/100) Bu yakarışları karşılıksız bırakmayan Rabbimiz onu risalet görevini devredebileceği, namazında devamlılık gösteren, kuşaklar boyu muttakilere önderlik edecek salih evlatlarla ödüllendirmiştir. O da nankörlük etmeyerek bu ödüllere karşılık, dualarla Allah’ı hamd ederek yüceltmıştır. İşte onun salih evlatlar için yaptığı dualar ve bu kabulün ardından onların şeytani amellere karşı Allah’tan güvence istediği yakarışlarıdır. Hz. İbrâhim’in (as) bu duaları, şirk yan-

⁶⁹ Râzi, *Mefatihü'l-Gayb*, 29: 519.

⁷⁰ Fethi Ahmet Polat, “Seçkin Bir Soy İddiasının Kur’an Açısından Değeri (Hz. İbrâhim Örneği)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 19, 93-152.

lısı bir topluma karşı gösterdiği direnişe karşı yalnız kalmamak için kendine yardımcı ve dost olacak itaatkar bir evlat özlemine yansıtacaktır.⁷¹

Salih (iyi, uyumlu, güzel) bir çocuk beklentisi beşer için vazgeçilmez bir duygudur. Kur'ân evlat sevgisinin doğal bir durum olduğunu belirtir.⁷² Hele, Hz. İbrâhim gibi, bir dönem yalnızlık içinde tek başına yaşayan birisi için böyle bir beklenti ve arzu sevdaya dönüşür. Bu aşamada Allah'tan böyle bir istekte bulunmak bireyin en insani isteklerinden biridir. Psikologlar, hem anne hem de baba için böyle bir sevginin vazgeçilmez olduğunu belirtir ve bunun fizyolojik olguya, psikolojik etkenlere bağlı olduğunu bildirirler.⁷³ Esasen evladın süslü ve sevilir olması toplumlara, zamana ve mekâna göre fazla değişkenlik taşımayan, insanın doğasına yerleştirilmiş (cibilli) arzulardır.⁷⁴

Böyle bir nimete sahip olunduktan sonra onlara sahip çıkma ebeveyn üzerine düşen önemli bir görevdir. Hz. İbrâhim peygamber de çocuk sahibi olunca, bu konuda Allah'a hamd ile şükürünü ifa etmiş, hem kendisinin hem de çocuklarının, bilerek veya bilmeyerek Allah'a ortak koşmaktan kendilerini korumasını dilemiştir. Ayrıca, bu duada (el-İbrâhim 14/35), her insanın inkâra ve şirke düşme tehlikesiyle her an yüz yüze olduğuna işaret edilmektedir. Böyle bir tehlikeyi hisseden İbrâhim (as), bunlardan korunmak ve salih ameller işleyen hayırlı bir nesil ile soyunu devam ettirmek için duasında bu taleplere yer vermiştir. Salih ameller içerisinde namaz ayrı bir yere sahiptir. Bu yüzden İbrâhim peygamber, ekinsiz bir vadiye yerleştiği çocuklarının ve kendisinin bu ibadeti, buldukları beldede bolluk ve bereket içerisinde hakkıyla yerine getirebilmelerini nasip etmesini dilemiştir. Namaz gibi her salih amelin akabinde onun kabul olunması dilenmelidir. Zira bu davranış, bir taraftan kulluk bilincini yenilerken, diğer taraftan bire-

⁷¹ Muhammed b. Mustafâ b. Muhammed el-Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâgî*, (Kahire: Şirketü Mektebe,1946),23:72.

⁷² Seyyid Kutub, *fî Zilali'l-Kur'ân* (Trc.:Vahdettin İnce, Salih Uçan), (İstanbul: Tayf Yayıncılık, 1991), 3:345.

⁷³ Ali Yılmaz, "Kur'ân'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 35, Erzurum 2011, 52-80.

⁷⁴ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahir ve't-Tenvir*,(Tunus:ed-Dârü't-Tunusiyye, 1984),3:181; Muhammed Ali es-Sabuni, *Saffetü't-Tefasir*, (Trc.: Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, İstanbul, 1995), 3: 443.

yin Allah ile kurduğu ilişkiyi tazeleyerek, inanan insanın şuur gelişimine önemli katkılarda bulunmaktadır.⁷⁵

Hz. İbrâhim'in son duası, Yüce Allah'ın kendi soyundan bir elçi göndermesini dilemesi olmuş ve bütün müfessirlerin görüşüne göre bununla da özellikle Hz. Muhammed'in risâleti kastedilmiştir.⁷⁶ Bu suretle Hz. İbrâhim'in duası kabul edilmiş ve son peygamber Hz. Muhammed onun soyundan gelmiştir.⁷⁷ Nitekim bir hadiste Hz. Peygamber (sav), "Ben atam İbrâhim'in duası, İsâ'nın müjdesiyim." Buyurmuş ve âyette de "Ey İsrâiloğulları! Bilin ki benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim" ifade edilmiştir. (Saff 61/6.) Bu sebeple Müslümanlar, "Allâhümme salli" ve "Allâhümme bârik" dualarında, Hz. Peygamberle birlikte Hz. İbrâhim'i de saygıyla anmayı dinî bir gelenek haline getirmişler, hadislerde ve diğer İslâmî kaynaklarda İbrâhim (as) Halilullah (Allah'ın dostu) olarak isimlendirilmiştir. (en-Nisâ 4/125)⁷⁸ Hz. İbrâhim duasında, kendi soyundan seçilip gönderilmesini dilediği elçinin ifa edeceği başlıca işlevleri şöyle sıralamıştır: Halkına Allah'ın âyetlerini okuyup bildirmesi, onlara kitabı, hikmeti öğretmesi ve onları temizlemesi. Kuşkusuz bir peygamberin daha birçok görevi varsa da burada anılanlar, elçilik ve rehberlikle ilgili temel işlevler olması bakımından özellikle kayda değer görülmüştür. Müfessirler buradaki âyetleri vahiy, Allah'ın varlığını, birliğini ve peygamberlerin doğruluğunu kanıtlayan deliller; kitabı, Kur'ân-ı Kerim; hikmeti Peygamber'in sünneti, din ve dinî hükümlerle ilgili bilgiler, söz ve yaşayışta doğruluk; tezkiyeyi de temizleme yani inkâr ve şirkle kötü huylardan ve günah kirlerinden arındırma şeklinde açıklamışlardır.⁷⁹

Nesli korumak ve geliştirmek, İslam'ın temel hedeflerinden biridir. Toplumun geleceğini inşa edecek olan gençlere, model olabilecek insanların niteliklerini tanıtmak önem arz etmektedir. Bu çerçevede

⁷⁵ Selahaddin Parladr, "Dua", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 530-535.

⁷⁶ Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmi-zi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekavil fi Vücûhi't-Te'vil*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabîyyi, 1407.), 3: 180-181.

⁷⁷ İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşî, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Mısır: 1932), 1: 167.

⁷⁸ Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî, *et-Tefsîrü'l-Vesit li'l-Kur'ân'il-Kerim*, (Kahire: Dârü'n-Nehda, 1997), 3: 323.

⁷⁹ Taberî, *el-Câmi*, 1: 556-558; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 94; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4:66.

Kur'ânî dualar incelendiğinde erdemli bir neslin belli başlı vasıflarını görmek mümkündür. Toplumun yarınlarını inşa edecek erdemli nesilleri yetiştirme mevzusu, Kur'ân'ın gerçekleştirmek istediği hedef ve gayelerden biridir. Bu konuda Draz (ö.791/1388), Şâtıbî'nin (ö.790/1388) el-Muvâfakât'ına yazdığı mukaddimede tüm toplumlar için medeniyetin temelini oluşturan ve zarurât-ı hamse olarak ifade edilen din, can, akıl, nesil ve malı korumayı dinin gaye ve hedefleri olarak açıklamaktadır.⁸⁰

4.3. Yaşadığı Coğrafyanın Güvenliğini ve Burada Yaşayanların Geçimini Dert Edinmesi

Güven duygusu, toplumun her kesiminde ve her alanda bulunması gerekmektedir. Anne babanın çocuğa, çocuğun anne babasına, eşlerin birbirine, ticari ilişki içinde bulunanların birbirlerine güven duyduğu bir toplum sağlıklı bir toplumdur.⁸¹ Kur'ân'daki Hz. İbrâhim'in dualarında şehrin güvenliğinin yanında beldede yaşayanların can güvenliği ile ilgili endişeler de dile getirilmiştir. Kul sadece genel manada Allah'a sığınmakla kalmamakta, her ne ihtiyacı olursa onu da dile getirmektedir. Örneğin "İbrâhim: "Rabbim! Burasını emin bir şehir kıl, halkından, Allah'a ve ahiret gününe inananları ürünlerle rızıklandır." demişti." (el-Bakara 2/126) şeklindedir. Hz. İbrâhim, eşi Hacer ile bebek olan oğlu İsmail'i, şimdiki Mekke şehrinin kurulduğu yere bırakınca bu duayı yapmıştır. Dolayısıyla göç sebebi ve göç edilen yer büyük önem arz eder. Kur'ân-ı Kerim'de söz konusu duayla bağlantılı olarak öne çıkan husus, ilahi bir emrin büyük zorluklar göze alınarak içtenlikle yerine getirilmesidir. Bu ilahî emir yeni bir gelecek inşasının ilk adımı olduğuna göre, Hz. İbrâhim'in takip eden dua cümleleri aslında güçlü temelleri olan güzel bir geleceğe dair inancın dillendirilmesidir. Bir kadınla küçük bir çocuğu çölde bırakan Hz. İbrâhim, onların her türlü tehlikeden korunması ve onlara gerekli besinlerin verilmesi için Allah'a dua etmektedir.⁸² Bu duada insanın temel ihtiyaçlarından ikisi üzerin-

⁸⁰ Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsa b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Girnâtî, *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerî'a*, thk.

Abdullah Draz, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1415/1994), 1: 9

⁸¹ İbrâhim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 325.

⁸² Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturîdî, *Tevîlâtü Ehli's-Sünne Tefsiru'l-Mâturîdî*, (Thk.: Mecdî Basellum), (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1:563.

de duruluğu görülmektedir. Bunlardan birincisi tehlikelerden uzak, güvenli bir ortamda yaşama arzusu, ikincisi ise hayatın devamı için insanı besleyecek ürünlerin istenmesidir.

Ayrıca bu âyette güvenden ekonomiye giden yolun ele alındığını görüyoruz. Hz. İbrâhim, önce şehrin, ya da ülkenin güvenli kılınması, sonra da oranın inanmış halkının ekonomik nimetlerle donatılması için dua etmektedir. Âyetteki emn kavramının birincil manası güven, ikincil manası da barıştır. Güvenli bir ülkede barış, barışın bulunduğu bir ülkede de güvenli bir ortam oluşur. Hz. İbrâhim'in, ülkenin barış ve güveni için dua ettiği dikkate alınırsa, bu değerlerin sosyal hayat için ne derece önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Barış ve güvenin olmadığı bir ülkede, hiçbir değer ve erdem in yeşermesi, gelişmesi ve yayılması mümkün değildir. Hz. İbrâhim, güven ve barış isteğinden sonra, Allah'tan, ülkenin inanan insanlarını her çeşit meyvelerle beslemesi dileğinde bulunmaktadır. "Her çeşit meyve" o dönemdeki toplumsal gelişmişliğin seviyesini belirlediği gibi, ziraatın insan hayatındaki yerini de tesbit etmektedir. Zirai ürünler, o dönem toplumlarının ekonomik değerini oluşturmakta ye yerleşik topluma geçildiğini göstermektedir. Hz. İbrâhim (as), bu ekonomik imkanını, sadece Allah'a ve ahirete inananlara sağlanması için dua etmiş, Allah ise inkar edeni de faydalandıracağını ifade buyurarak, bunun doğru olmadığını belirtmiştir. Böylece Allah, insanlık için koyduğu evrensel bir kanuna; kainatı idare eden ve bütün canlıların rızıkını tedarik eden Allah'ın, rızık dağıtımında inanan ve inanmayan ayırımı yapmayacağı kanununa dikkat çekmiştir. Allah'ın bu uygulaması, toplumları idare edenler için uyulması gereken bir kanun olmalıdır. İdareciler, toplumdaki grupları, inanan ve inanmayan diye ayırıp, ekonomik menfaatleri bu ayırıma göre dağıtmaz, dağıtmamalıdır. Allah'ın, rızık inanan ve inanmayan diye ayırmadan dağıttığı gibi, idareciler de ekonomik menfaatleri, inançlara göre dağıtmamalıdır. Başka bir ifadeyle, idareci inançsız ise inananları, inanan biri ise inanmayanları ekonomik menfaatlardan mahrum etmemelidir.⁸³

Bu duada Hz. İbrâhim'in Kur'ân vahyine beşiklik eden Mekke için dua etmesi, Mekke şehrine atfedilen ehemmiyeti ortaya koyması

⁸³ Ebû Muhammed Muhiyyünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzil fi Tefsiri'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türâsî'L-Arabîyyi,1420), 1: 166; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 2:237-239

açısından önemlidir. Bu beldenin Kur'ân'da “şehirlerin anası” anlamına gelen Ümmü'l-Kurâ (el-En'âm 6/92) şeklinde tavsif edilmesi, Mekke'nin güvenliğinin bütün şehirlerin güvenliğini beraberinde getireceğini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla Mekke'deki Mescid'in ve çevresinin harem olarak ilan edilmesini, Hz. İbrâhim'in duasından müstakil olarak düşünmek mümkün değildir. Ayrıca güvenliğin olmadığı yerde ticarî hayatın ve geçimin serbestçe gerçekleşmesinden de bahsedilemez. Dolayısıyla İslâm'ın öngördüğü model insan, yaşadığı coğrafyanın güvenliğini önemseydiği gibi burada yaşayanların rızıklarını temin edebilecekleri olanakları da dikkate alır. Hz. İbrâhim'in Mekke ile ilgili endişesini yansıtan duasının kabul olduğunun bir göstergesi Kâbe'yi yıkmak için harekete geçen Ebrehe'nin ordusunun helak oluşudur. Bu olayı da aynı bağlamda değerlendirmek mümkündür.⁸⁴

Günümüz toplumları arasında güven artırıcı önlemleri alma ve arttırmada takip edilecek yolda Hz. İbrâhim'in evrensel mesajının katkı sağlayacağı gözden uzak tutulmamalıdır. Güven bunalımı çağdaş dünyanın en önemli sorunlarından birisidir. Bütün insanlık her bakımdan büyük kaygılar ve alışıldan farklı bunalımlarla yüz yüze gelmiştir. Güvenli bir toplumun inşasında bütün inanç guruplarının Hz. Nuh'un evrensel mesajının rehberliğine ihtiyaçları vardır. Woody Allen “Hiçbir şeyden beklentim yok. Ama tam güvenlik isterdim; otomobilde de, trende de, uçakta da, gemide de derken “Risk toplumunu”, “Güven toplumuna” dönüştürmenin küresel düzlemde önemine dikkat çeker.⁸⁵ Her 3 saniyede bir haneye hırsızlık kastıyla tecavüz, her 4 buçuk saniyede kapkaççılık, her 15 saniyede bir hırsızlık, her 23 saniyede şiddet, her 25 saniyede oto hırsızlığı, her 37 saniyede şiddet düzeyi yüksek saldırı, her 1 buçuk dakikada soygun, her 5 buçuk dakikada bir öldürme olayının⁸⁶ olduğu bir dünyada Hz. Nuh'tan başlamak üzere peygamberlerin topluma mesajlarını sunarken niçin “Güven” unsuru öncelikleri daha iyi anlaşılmaktadır. Bunlar dünyanın acil olarak toplumsal yapıda inşasına yönelik esas hususun “Güven” olduğunu göstermektedir. Bu evrensel ilke Hz. Nuh'un yanı sıra hemen hemen

⁸⁴ Mehmet Nurullah Aktaş, “Kur'ânî Dualarda Model İnsanın Nitelikleri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018/3, cilt: IX, sayı: 21, 563-584.

⁸⁵ Zeki Tan, “Nuh Suresi Bağlamında Küresel Ahlak Bunalımına Hz. Nuh'un Mesajının Katkısı”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2010, cilt: VIII, sayı: 16, 113-134.

⁸⁶ Zeki Tan, “Nuh Suresi Bağlamında Küresel Ahlak Bunalımına Hz. Nuh'un Mesajının Katkısı”, 113-134.

bütün peygamberlerin ortak mesajının özünü oluşturmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için âyetlere bkz. eş-Şuara 26/106-109;124-127) Burada dikkatimizi çeken ve vurgulanması gereken önemli nokta şudur: İnanmak kelimesinin asıl mânâsının “barış ve emniyet” olduğu göz önüne alınınca, bunun Allah'a, meleklerle, Kitaplara, peygamberlere ve Hesap Gününe inanmayla irtibatlandırılarak, “gerçek barış, emniyet ve huzurun” bunlarsız olamayacağını vurgulanmasıdır. Böylece kardeşliğin, barışın, dostluğun ve tüm ahlâkî değerlerin temelinde Allah'a imanın yattığı görülmektedir. Kur'ân'ın en temel ve merkezî kavramının tevhid olmasının nedeni de budur. Başka bir ifadeyle, Kur'ân'a göre, “Allah'a iman ve güven olmadan” barış ve kardeşliğin, hem bireysel ve hem de toplumsal manada tesisi mümkün değildir.⁸⁷

4.4. Tezkiye/Günahlardan Arınma Duası

Kur'ân'ın model insan olarak niteliklerini zikrettiği müminler, yanlış yapma veya günah işleme durumu ile karşı karşıya kaldıklarında yanı sıra asla ısrar etmemiş; işlemiş oldukları günahlardan tövbe etmişlerdir. Ayrıca Kur'ân'daki ilahi öğretilerde, Allah Teâlâ'ya yapılan bu talebin sadece günahların işlendiği anlarla sınırlı olmadığı bunun yanı sıra işlenen her amelin ve söylenen her sözün ardından tövbe etmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Sözelimi Hz. İbrâhim, oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa ederken “Ey rabbimiz! Bizi sana teslim olanlardan eyle, soyumuzdan da sana teslim olacak bir ümmet çıkar. Bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et. Şüphesiz tövbeleri kabul eden, merhameti bol olan yalnız sensin.” (el-Bakara 2/128) şeklinde dua etmeleri bunun açık göstergelerinden biridir.⁸⁸

İşlenen günahlardan tövbe etme veya doğrudan Yüce Allah'tan bağışlanma dileme hususu, yukarıdaki dualardan da anlaşıldığı üzere çok farklı konular çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu da insan-insan veya insan-Allah ilişkisi kapsamında bireyin Allah'ı sürekli anması ve karşılaşılacak problemlerin üstesinden gelmede, işlenen günahlardan ötürü öncelikle Yüce Allah'tan bağışlanma istemesi gerektiğini göstermektedir. Hz. İbrâhim'in (as) dualarda, temelde dünyevî ve uhrevî bir

⁸⁷ koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=315

⁸⁸ Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddık Bahâdır Hân b. Hasan b. Alî el-Kannevî, *Fethu'l-Beyan fî Mekâsidi'l-Kur'ân*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye,1992), 1: 283.

takım istekler dile getirilse de, bazen belli bir talep ile birlikte, bazen de herhangi bir talebe bağlı olmaksızın, inanılan varlığa yönelik övgü ve teşekkür sıklıkla ifade edilmektedir. Buna göre duaların hem istek, hem şükür, hem övgü, hem de dünyevî ve uhrevî af talebi içerdiğini söylemek gerekir. Hatta, öncelik ve sonralığı bağlama göre değişse de, çoğu kere istek, övgü, şükür ve istiğfar, yani her dört husus birlikte dile getirilmektedir.⁸⁹

Buraya kadar verilen örneklerde görüldüğü gibi insan çeşitli şeylere ihtiyaç duymakta ve ihtiyaçlarını gidermek için dualarıyla Allah'tan yardım isteme veya O'na sığınma yolunu seçmektedir. Çünkü insan bütün ihtiyaçlarını kendi imkanlarıyla karşılayabilme gücüne sahip değildir. Kendisini aşan konularda insanın başkalarından yardım istemesi onun tabiatında vardır. Çünkü insan kişisel yönü olduğu kadar sosyal yönü de olan bir varlıktır. Çünkü Allah ile iletişime geçen kişi kendi eksikliklerini, zayıflıklarını adeta kendisine itiraf ederek kendi sınırlarını tanımaktadır, yani kişi, şu ya da bu sebeple dua ederken Allah'ın korumasına ve yardımına başvurduğu anda kendi acizliğini de kabul etmektedir.⁹⁰ Burada anlatılanlara göre Kur'an'da geçen Hz. İbrâhim'in (as) dualarının büyük bir kısmının, psiko-sosyal bir arka planı olduğu müşahede edilmektedir. Özellikle toplumsal münasebetleri esnasında ki bu ilişkiler çoğu kere örf ve âdete, toplumda yerleşmiş olan değer hükümlerine, normlar ve kanunlara göre sürdürülür.

4.5. Tevekkülü Temsil Etmesi

Psikolojik bütünlüğünün bozulduğunu hisseden ve kontrol duygusunu kaybetme hissi ile şiddetli sarsıntı yaşayan insan, kendine zihinsel bir sığınak oluşturabildiğinde kaygısını azaltabilmektedir. Bu anlamda zihinsel bir sığınak olarak metaforlaştırılan tevekkül, insanı psikolojik açıdan rahatlatan ve mutlu olmasına zemin hazırlayan manevi bir yapı olarak ele alınabilir. İnsanın temel güven duygusu içten ve dıştan tehdit eden sıkıntılardan dolayı zedelenebilir. İnsan maddi olarak istek ve arzularına ulaştığında ve manevi olarak da hayatına anlam

⁸⁹ H. Hökelekli, *Din psikolojisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005); H. Peker, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003), 54.

⁹⁰ Asım Yapıcı, "Güdü ve İçerik Açısından Çocuk Duaları ve Dualara Yansıyan Sorunlar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 57-93.

ve değer kattığında kendini iyi hisseder ve mutluluk duyguları gelişir.⁹¹ Bu bağlamda Kuşeyrî, tevekkül sahiplerinin hallerini ifade ederken şöyle demektedir: Yakın gücüne, basiret nuruna sahip olanlar hükmün cereyanı altında sakin olurlar. Duyulardan gizli olanları görür, gözlerini ince örtünün arkasına dikerler. Yollar asla onları yenilgiye uğratmaz. Zamanın hücumları onları korkutmaz. Yakında kolaylığın esintilerinin bayrağı dalgalandıracağına, güçlük bulutlarının dağılacağına inanırlar.⁹² Buna göre tevekkül anlayışını içselleştirenler, olayın perde arkasındaki hikmete ve onu yaratana bakarak yaşamlarını devam ettirirler. Olayın sonucuna müdahale edenin kendileri değil Allah olduğu bilincini gönül dünyalarına yerleştirirler.

Peygamberlerin de kavimleri ile olan ilişkilerinde kendi konum ve tutumlarını tevekkül kavramı ile ifade ettiklerine Kur'an'ın ilgili âyetlerinde yer aldığı söylenebilir. İlgili âyetler incelendiğinde tevekkül kavramının Allah'a dayanmak, güvenmek ve teslim olmak manalarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Hz. İbrâhim'in (as) dualarında dikkat çeken en önemli noktalardan biri tevekküldür. Tevekkül, gerekli tüm çabayı gösterip Allah'a güvenmek⁹³ hiçbir şeyden endişe duymayarak Allah'a tam teslim olmak ve emrine boyun eğmektir.⁹⁴ Onun, hemen hemen bütün dualarında ve yaşantısında tevekkül görülür. Bu çerçevede Hz. İbrâhim'de (as) iman etmeyen kitleleri imana davet etmiş bütün sebeplere sınıksız sarılarak ortaya koyduğu eylem ve tutumların sonucunu Allah'a bırakmıştır.⁹⁵ Onun tevekkül anlayışının teorik ve pratikteki en somut örneği şudur: Mü'minlere dini bir model olarak gösterilen Hz. İbrâhim ve beraberindekiler de, kavimlerinin, Allah'ı bırakıp taptıklarından uzak olduklarını, bir tek Allah'a inanınca kadar onlarla dostluk kurmayacaklarını söylemişler ve dönüşün sadece Allah'a olacağını bilerek O'na dayanıp yöneldiklerini belirtmişlerdir. (el-Müntehine 60/4.) Düşmanlık ve nefreti hak etmiş müşrik bir

⁹¹ Nevzat Tarhan, *Akıldan Kalbe Yolculuk*, (İstanbul: 2012), 210.

⁹² Ebül-Kasım Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, (Beyrut: Darül-Kütubil-İlmiyye,2000), 1: 394

⁹³ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000), 301.

⁹⁴ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,1994), 166-168; , Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, (İstanbul: Dergah Yayınları,1991), 302.

⁹⁵ Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin el-Kasîmi, *Mehâsinü't-Te'vil*, (Şam: 1978), 16: 5766.

toplumdan derin bir kopuş yaşarken Hz. İbrâhim (as) ve dostları Allah ile bir pazarlığa girişmemişlerdir. Kur'ân, Hz. İbrâhim'i ve İbrâhim'le birlikte iman edenlerin konularını mü'minlere örnek olarak vermektedir. Onlar, kavimlerinden ve Allah'ın dışında tapmış olduklarından beri olduklarını açıkça ilan etmişler, kafir kaldıkları sürece onlarla aralarında bir düşmanlığın ve nefretin var olacağını söylemiş, yalnızca Allah'a iman ettiklerini ikrar etmiş ve O'na teslim olup, dayanmışlardır.⁹⁶

Ayrıca kavmini uyararak, onların kendisine ne yapacaklarsa mühlet vermeden yapmalarını söyleyen Hz. İbrâhim, bu husustaki metanet ve kararlılığını tevekkül kavramı üzerine oturtmaktadır: Hz. İbrâhim, peygamber olarak seçilip kavmine gönderildiğinde önce babasına hak dini tebliğ etmişse de babası onu kovmakla tehdit etmiştir. (Meryem 19/42-46). Hz. İbrâhim daha sonra kavmini de dine davet etmiş, ancak olumlu sonuç alamamıştır (el-En'âm 6/80-81; el-Enbiyâ 21/51-73; eş-Şuarâ 26/70-89; el-Ankebût 29/16-27; es-Sâffât 37/83-98; ez-Zuhruf 43/26-28). Nitekim âyette “Sizden ve Allah'tan başka taptıklarınızdan kopup-ayrılıyorum ve Rabbime dua ediyorum. Umulur ki, Rabbime dua etmekle mutsuz olmayacağım.” (el-Meryem 19/48) Yine bu bağlamda Kur'ân'da -bu sûre ve diğerlerinde- İbrâhim'in babası ve kavmi ise ilgili kıssalar, birkaç sûrede değişik üsluplar ile tekrarlanmaktadır. Daha sonra Hz. İbrâhim Şam tarafına hicret etmeyi kararlaştırmış, kararlaştırdığı şeyi gerçekleştirdiğinde Yüce Allah onun umduğunu ve duasını gerçekleştirdiğini ifade ederek şöyle buyurmuştur: “Onları ve Allah'tan başka taptıklarını terk edince biz ona İshak'ı ve Yakub'u bağışladık.”⁹⁷ Burada görüldüğü gibi tevekkülün zirvesi bir durum yaşanmaktadır. Herşeyi göze alan Hz. İbrâhim elinden geleni yapmış teorik ve pratik açıdan sonucu Allah'a bırakmıştır. Bundan dolayı sürekli bir tevekkülü ancak büyük iman ve ideal sahibi olan kişiler ortaya koyabilirler: Alexis Carrel bu gibi kişilerle ilgili şunları söylemektedir: “Alimlerin, kahramanların ve azizlerin hayatında bitmez tükenmez bir enerji hazinesi vardır... O yol yıllar süresince yavaş yavaş yükselir. Bu yolculuk esnasında birçok kimseler yarlardan yuvarlanarak inerler, uçurumlardan uçarlar, yahut dere kenarlarındaki yumuşak otların arasında yatarlar, ebedi bir uykuya varırlar. Kıvançta,

⁹⁶ İzzet Derveze, *et-Tefsirü'l-Hadis*, 7: 211-216

⁹⁷ Vehbe Zuhayli, *et-Tefsirü'l-Münir*, (İstanbul: Risale Yayınları): 8:350-352.

tasada, refahta ve sefalette, sağlıkta ve hastalıkta, azim ve gayrete devam etmek gerekir. Her düşüşten sonra tekrara kalkmalı, yavaş yavaş cesaret, iman ve iktidar azminin yardımıyla ruhunu, sevgi kapasitesini kazanmak gerekir. Sonunda, şahsi menfaatlerden kurtulmak icap eder. Ruhun aklî olmayan unsurlarının şahsiyetin zırhını meydana getirdiğini unutmamak lazımdır..”⁹⁸

Yaşamları boyunca bir takım önemli olaylarla yüz yüze gelmeleri peygamberlerin ortak noktaları olduğu gibi yaşantılarını en ideal şekilde tanzim etme adına duaya yönelmeleri aynı şekilde onların ortak özellikleridir. Kişinin iç dünyasının dışa yansımaları ve açılması şeklinde değerlendirildiğinde peygamber duaları onlarla ilgili önemli veriler taşımakta, fitrî bazı özellikleri ve psikolojik yapılarıyla onları bize tanıtmaktadır.

Her şeyde olduğu gibi tevekkülü anlama ve uygulamada da öncelikle genelde bütün peygamberler özelde Hz. İbrâhim (as) uyulması gereken birer örnektirler. Bu kapsamda Hz. İbrâhim ve beraberindeki Allah’a şirk koşanlarla aralarındaki bağları koparan tavrı ve devamındaki tevekkül ile başlayan sığınma anlamındaki ifadeleri güzel bir örneklik olarak zikredilebilir.

4.6.Hayırla Yad edilenlerin Arasında Olma ve Sonrakilere Hoş Sada Bırakması

Kişiyi davranışa iten güçler (ilgi, tutum, beklenti, istek), bireyin çevresinden kaynaklanır. Kaçınılmaz olan böyle bir iletişim ve etkileşim, kişiyi, kendine göre en ideal çevre aramaya ve böyle bir ortamda yaşamaya sevk eder. Hayatı anlamlandıran ve huzurlu kılan böyle bir beklenti her bireyin idealidir. Bu sebeple Hz. İbrâhim’de (as), insanların en hayırlıları olduğu kabul edilen salih kullarla ilişki içerisinde olmayı, böyle bir ortamda bulunmayı temenni etmiştir. Yine, İbrâhim peygamberin duasında, kişinin bu dünyadan göç ettikten sonra hayırla yâd edilmeyi, gök kubbede hoş bir sadâ bırakmayı dilemesi, (eş-Şuara 26/84.) kıyamet gününde kınanma endişesi taşıması, (eş-Şuara 26/87) cennete varis kılınan kullara katılmak istenmesi (eş-Şuara 26/85) dikkat çekmektedir. Öldükten sonra hayırla anılmak beşeri münasebetler-

⁹⁸ Alexis Carrel, *Hayat Hakkında Düşünceler*, (Trc: Cahit Begeç), (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), 111-112.

de iyi bir ilişki kurmaya bağlıdır. Bu yüzden fertler arası münasebetlerde, bütün insanlığa karşı islah edici bir tutum sergilenmeli, toplum için faydalı birer fert olma hedeflenmelidir.⁹⁹

Müminler, Kur'ân'ın iyilerle kötülerin tarih içindeki mücadelelerine ait anlatımlarını okuyarak iyilikleri ve güzellikleri hayatlarına aktarmaya çalışır, bilinç ve direnç kazanırlar.¹⁰⁰ Kazanılan bu bilinç ve direnç ile birlikte dualarda işaret edilen esasların bilinmesi ve anlaşılması, harap eden değil mamur eden bir neslin yetişmesine önemli katkı sunacaktır. Dolayısıyla Allah indinde özel bir yere sahip olan salih kullara katılmak (iyi arkadaş ve çevreye sahip olmak) en çok arzu edilen bir husus olması hasebiyle peygamberler de böyle bir zümreye katılmayı özellikle dilemişlerdir. Yapısı gereği insan, tek başına değil, bir takım sosyal ve kültürel geleneklerin egemen olduğu bir ortamda hayatını sürdürür, toplumsal çevresi ile de sürekli bir etkileşim halinde bulunur.¹⁰¹ Kaçınılmaz olan böyle bir iletişim ve etkileşim, kişiyi, kendine göre en ideal çevre aramaya ve böyle bir ortamda yaşamaya sevk eder. Hayatı anlamlandıran ve huzurlu kılan böyle bir beklenti her bireyin idealidir.¹⁰² Bu sebeple İbrâhim peygamber de, insanların en hayırlıları olduğu kabul edilen salih kullarla ilişki içerisinde olmayı, böyle bir ortamda bulunmayı temenni etmiştir. Nitekim Hz. İbrâhim (as) duasında, kişinin bu dünyadan göç ettikten sonra hayırla yâd edilmeyi, gök kubbede hoş bir sadâ bırakmayı dilemiştir.

4.7. Duada Didaktik Olma

Aynı zamanda bir eğitimci de olan Hz. İbrâhim, dualarında kişinin nasıl Rabbi'ne el açıp dua edeceğini öğretip göstermek istemiştir. Herhangi bir konuda dua ederken, duaya kılavuzluk eden salih ameller de olmalıdır. Bu durum Hz. İbrâhim ile ilgili âyetlerde, Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ederken sürekli dua etmesinde kendini göstermektedir. Böylece duanın kabulü fiili duayla da yapılırsa daha uy-

⁹⁹ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk ilmi ve İslâm Ahlâkı*, (Ankara: Nur Yayınları, trz.) 347-355; Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, (Trc.: Bekir Karlığa), (İstanbul: İşaret yayınları, trz.), 172.

¹⁰⁰ Mehmet Paçacı, *Kur'ân'a Giriş* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 16.

¹⁰¹ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994), 271.

¹⁰² Ali Yılmaz, "Kur'ân'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 35, 51-80.

gun olduğunu göstermiş olmaktadır.¹⁰³ Nitekim “Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara ayetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.” (el-Bakara 2/127-129)

Hz. İbrâhim’in dua yaparken öğretici olması hususunda şu konu da önemlidir ki; dualarının başında öncelikle Rabb’e sena eder ve ondan sonra duaya başlar: Sözelimi şu ayet buna örnektir: İyi bilin ki âlemlerin rabbi dışında taptıklarınız benim düşmanımdır; O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. Beni yediren ve içirendir. Hastalandığım zaman bana şifa verendir. Canımı alacak olan, sonra beni yeniden diriltecek olandır. Hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum yine O’dur. (eş-Şuara 26/78-82) Hz. İbrâhim’in Rabbini tanıması ve O’nunla olan bağının tasvirinde geniş bilgi vermesi onun bütün bir varlığı ile Rabb’i ile beraber yaşadığını göstermektedir. Güven içinde onun hakkında bilgi edindiğini, sevgi dolu olarak O’na yöneldiğini, görüyormuş gibi tanıttığını, kalbi, vicdanı ve bütün organları ile Rabb’inin kendisine verdiği nimetlerin ve üstünlüklerin etkisini hissettiğini ortaya koymaktadır. Hz. İbrâhim’in sözü Kur’an’da aktarılırken kullanılan o güzel nağme bu havanın yayılmasına, bu çağrışımın yapılmasına; engin, yumuşak, tatlı, güzel etkinin her tarafı kuşatmasına yardım etmektedir. “O beni yaratan ve doğru yola iletendir. “Böylece Hz. İbrâhim Rabbinin niteliklerini verirken sağlıklı inancın ana ilkelerini özetlemektedir. Alemlerin Rabb’i olan Allah’ı bir kabul etme, yeryüzünde insanın hayatına ilişkin en ince meselelere varıncaya kadar beşerin bütün tasarruflarını onun belirlediğini kabul etme, ölümden sonra diriltme ve hesaba çekme, Bunlar hem Hz. İbrâhim’in milletinin hem de Mekke’li müşriklerin inkar ettiği olgulardır.¹⁰⁴

Hz. İbrâhim’in Kur’an-ı Kerîm’deki dualarında üç temayı işlediğini söylemek mümkündür. 1. Allah’ın ulûhiyyet ve rubûbiyyetinin ikrârı, 2. Yapılmış olan eylemlerin ve gerekçelerinin yapılacak duaya zemin olması için dillendirilmesi, 3. Hayatı değerli kılan, değer katan isteklerin arz edilmesi. Hz. İbrâhim’in dualarında söz konusu yakarışa

¹⁰³ Fethi Ahmet Polat, “Seçkin Bir Soy İddiasının Kur’an Açısından Değeri (Hz. İbrâhim Örneği)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.19, Bahar, 2005, 131.

¹⁰⁴ Ahmed b. Mustafa el-Meragî, *Tefsîrü'l-Merâgî*, (Mısır: Şirketü Mektebe,1946),19: 72; Seyyid Kutub, *Fi Zilalî'l-Kur’ân*, 5: 443.

konu olan isteklerin, gerçeklerden kopuk olmadığı ve yüksek amaçları yansıtan içerikte olduğu açıkça izlenebilmektedir. Öte taraftan ilgili dua cümleleri, bir peygamberin hayat algısına tanıklık edilebilecek düzeyde belâği veriler de taşımaktadır. Bunlar ise aslında Hz. İbrâhim'in dualarının maddî istekler çerçevesinde sıkışıp kalmadığını göstermesinin yanında, ulusların babası olarak isimlendirilen bir Peygamber'in dualarında neyi gözettiğini belirtmesi ve ifadeleriyle bütün insanlığa örneklik teşkil etmesi açısından da önemlidir.¹⁰⁵

4.8. İhram Bağlamında Çevre Temizliğine Duyarlı Olmak İçin Dua Etmesi

Allah dünyayı ve içindekileri, bir denge, düzen ve ölçü içinde yaratmış ve insanları da bu dengeyi bozmamak, ölçüyü kaçırmamak, aşırı gitmemek (er-Rahman 55/7-10) konusunda uyarmıştır.¹⁰⁶ Bu çerçevede Kur'ân'da, çevreyle ilgili meselelerde yol gösteren ve çevreye nasıl muamele edeceğimizi öğreten yaklaşık 500 âyet vardır. Buna rağmen, bu problemleri en iyi bilim adamlarının, ekonomistlerin ve diğer bilgili insanların çözebileceğini ve İslâm'ın sadece manevî konularda bize yol göstereceğini düşünenler bulunmaktadır. Oysa İslâm, insanlığın maddî ve manevî esenliği arasında böyle bir ayırım yapmaz.¹⁰⁷

Çevre kavramı genel olarak insanların tüm sosyal, biyolojik, fiziksel ve kimyasal faaliyetlerini sürdürdüğü ortam olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede sıklıkla çevrenin ne olduğu sorusu gündeme getirilmiştir. Bilim adamları çeşitli çevre tanımlarında, çevrenin sadece fiziki anlamda yaşanan bir mekan bütünlüğünden ibaret olmadığını belirtmişlerdir.¹⁰⁸ Bir Müslüman olarak alemlerin Rabbi ifadesini; bütün çevrelerin ve tüm çevreleri çevreleyen ve kuşatan Rab olarak anlamak durumdayız.¹⁰⁹ Nitekim Kur'ân bu gerçeği şöyle vurgulamakta-

¹⁰⁵ İsmail Bayer, Kur'ân-ı Kerim'de Hz. İbrâhim Duaları Semavi Kitaplar Arası Bir Karşılaştırma", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, cilt: 1, sayı: 1, 1-14.

¹⁰⁶ Beyhan İslam, *Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul, 2000), 77-78.

¹⁰⁷ Zeki Yıldırım " Kur'ân ve Çevre Sorunları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Erzurum 2012, 67-100.

¹⁰⁸ A. Baki Erdem, *Çağımız ve Çevre*, (Ankara 1990), 11-24.

¹⁰⁹ Süleyman Akkuş, "Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, 2008, cilt: XII, sayı: 37, 149-162.

dır: “Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah’(ın rahmeti ve nimeti) geniştir, O her şeyi bilendir” (el-Bakara, 2/115) Bununla ortaklaşa bir yaşamın kullanıldığı bir alan kastedilmektedir. Bu insanın belirli bir mekanda yaşama mecburiyetinde olmasının tabii bir sonucudur. İnsan, belirli bir çevreyle, ortamlarla, zamanla kayıtlı bir varlıktır. Bulunduğu mekanda kendi şartlarıyla sürekli en mükemmele doğru arzularını kamçulamak, ihtiraslarını tatmin etmeye çalışmak için kendisi ve çevresiyle maddi ve manevi anlamda temasta bulunur. Bu bütün canlı varlıkların en mükemmel ve son aşaması kabul edilen insanın tüm nesnelere varlığına şahitliği için bir tezahürdür. İnsanın fiilleri, davranışları kendi kimliğinin göstergesidir. Mükemmel ya da değil, insanın tüm davranışları sürekli mükemmele ya da bozulmaya doğru gelişir.¹¹⁰ Bu anlamda dinler temel akideleriyle birlikte kulluk şuurunda olmasını arzuladığı insanın ibadet telakkisini de maddi ve manevi temizlik kurallarına dayandırırken, anlam bakımından güvenli olma ve güvenli kılma anlamındaki bu halle irtibatlı kılmaktadır. İslâmi öğretilerde temizlik konusu ilk günden beri önemsenmiş ve bazı ibadetlerin ön şartı sayılmıştır. Hz. İbrâhim’in, oğlu Hz. İsmail ile beraber Kâbe’yi yeniden inşa ettikten sonra Allah Teâlâ’nın ona verdiği emirler arasında Beytullah’ın temiz tutulması da bulunmaktadır Bir zamanlar İbrâhim’e Beytullah’ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik): Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut. (el-Hacc 22/26)

Bu âyette Kâbe’nin Hz. İbrâhim zamanından beri insanlık için toplu bir ibadet mahalli olduğu hatırlatılmaktadır. Ayrıca bu âyetten Hz. İbrâhim’e iki emir verildiğini anlıyoruz: a) Allah’a şirk koşmamak, b) Allah’ın Evini temizlemek, Yüce Allah, "Bana hiçbir şeyi ortak koşma" derken, gönül denen Allah’ın evini temiz tutmayı, yani şirk kirinden uzak tutmayı emretmektedir. Önce gönül şirk kirinden temizlenecek, sonra da Allah’ın Beyt’i temizlenecektir. Önce tevhîd inancı, sonra da hac ibadeti gelecektir. Hz. İbrâhim’in, kimler için Beyt’i temizleyeceği de belirtilmektedir: "Tavaf edenler, orada kıyama duranlar, rükû edenler ve secdeye varanlar için". Tavaf etmek başlı başına bir ibadet olmaktadır. Tavaf, yani Ka’be’nin etrafında dolaşmak tesbih ibadetidir.

¹¹⁰ Süleyman Akkuş, “Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman”,151.

Kıyama duran, rükû' eden ve secdeye varanlardan kasıt namaz kılanlardır. Allah, burada namazın rükünlerinden üçünü saymakta, parçadan tümü kastetmektedir. Kısaca tavaf edip namaz kılanlar için Beyt'in temizlenmesi emredilmektedir. “طَهِّرْ/temizle” emri Hz. İbrâhim gibi bir peygambere verilmektedir. Mabedi temizleme hem Allah'ın emri, hem de Hz. İbrâhim'in sünnetidir. İşte hac mevsiminde Ka'be'nin temizleme emri bu ve Bakara 125. âyetten gelmektedir. Müslüman'ın evi bir mabed gibi temiz tutulmalıdır. Yeryüzü, Müslümanlara mescit kılındığına göre, tüm dünyayı temiz tutmak Müslümanların görevidir. Hem şirkten hem de maddî kirden temiz tutulmalıdır.¹¹¹ Böyle olunca her yönüyle yaşanabilir bir dünya ve çevre ortaya çıkacaktır. Bu değerlendirmeye Kâbe için öngörülen bu temizlik görevinin bütün Müslümanları, dolayısıyla hacıları da kapsayacağı muhakkaktır.” diyerek katılan Mahmut Öztürk şunları ifade etmektedir: “Hacıların hac boyunca temizliğe riâyet etmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda hacıların ihrama girerken kullanacaklarını “rida” ve “izar”ın da renginden önce temiz olması tavsiye edilmiştir. Tertemiz bir çevrede tertemiz ihramlara bürünen Müslüman bırakın o mübarek yerlere tükürmeyi, insanları rahatsız edecek herhangi bir çöpü dahi sağa-sola atamaz. Zira böyle bir çöpü başka yerlerde bile yoldan kaldırıp atmak “sadaka” yani Allah'a sadakat olarak kabul edilmiştir. Bunun aksini hem de harem bölgede yapmak, orayı temizlemek yerine kirliletmek ise sadakatsizliktir.”¹¹² Buradada görüldüğü gibi Hz. İbrâhim dualarında çevre bilincine ve çevrenin temiz tutulmasına yönelik hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Kur'ân'da duayla ilgili âyetlerden duanın insanın fitratından kaynaklanan ruhî bir ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Her bir dua âyetinin Allah'tan istemeyi öğrettiği, insana ümit telkin ettiği, Allah'ın yardımını, her an insanla beraber olduğunu hatırlattığı, insanın sevgiyle Allah'a yaklaşmasını, iyiye ve doğruya yönelmesini sağladığı görülmektedir.

¹¹¹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, (İstanbul: Bayraklı Yayınları), 13:63-66.

¹¹² Mahmut Öztürk, “Çevre Bilinci Oluşturmada İhram Tecrübesi”, ISEM 2016: 3rd International Symposium on Environment and Morality, 4-6 November 2016, Alaya-Turkey = Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, 2016, s. 973-987.

Dua, bütün yaşam evrelerinde psikolojik açıdan önemli bir fonksiyona sahiptir. Duaların önemli bir kısmı insanın temel istek ve ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Beden ve ruh sağlığı, dünya ve âhiret mutluluğu, ferdi ve içtimaî güvenlik dilekleri yanında istenmeyen, gelmesinden korkulan durumlardan Allah'a sığınma konuları da duaların içerisinde yer alan unsurlardır.

İnanan birey, dualarıyla hem inancını gerçekçi ve içten bir hal ile ortaya koymakta hem de bütün güç ve yetkilerin sahibi olduğuna inandığı yüce varlığa ulaşmakta ve ihtiyaçlarını gidermek, isteklerine karşılık bulmak, güçsüzlüğünü onun desteğiyle aşmak, çaresizliğini ortadan kaldırmak düşünce ve duygusu içinde dünyasını genişletme çabası taşımaktadır. Bu duygu ve düşünceler, sadece bu dünya hayatıyla sınırlı olmayıp aynı zamanda inanan insanın ahiret hayatını da içermektedir. Çünkü inanan insan için, hayat bu dünyada başlamadığı gibi bu dünya ile de son bulmayacak ve gerçek hayat bu dünyadan sonra başlayacaktır.

Kur'ân, Hz. İbrâhim'i (as) model bir kişilik olarak bizlere sunar. Onun model oluş örneklerini Kur'ân'da anlatılan kıssalarda görmek mümkündür. Onun hayat hikâyesini incelediğimizde, kendinden sonra gönderilen bütün peygamberlerin ve inananların atası olması inananların babası ve Allah tarafından dost ilan edilmesi ilk etapta dikkatimizi çeken hususlardır.

Yaşamı boyunca bir takım önemli olaylarla yüz yüze gelen Hz. İbrâhim (as) yaşantısını en ideal şekilde tanzim etme adına duaya yönelmiştir. Kişinin iç dünyasının dışa yansımaları ve açılması şeklinde değerlendirildiğinde Hz. İbrâhim'in duaları onunla ilgili önemli veriler taşımakta, fıtrî bazı özellikleri ve psikolojik yapılarıyla kendisini bize tanıtmaktadır. Görüldüğü gibi Hz. İbrâhim'in (as) dualarının iki önemli ayağı vardır; biri, dünyaya ait beklenti ve istekler, diğeri, ahirete yönelik talepler. Dünyaya ait olan isteklerde sosyal yaşantının ve şartların etkili olduğu ve bu dualarda beşeri duyguların ve hislerin öne çıktığı görülürken, ahiret hayatıyla ilgili taleplerde ise bir sükunet ve duygusallığın yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrâhim'in duaları, duanın önemini ve dua etmenin insan hayatını asırlar boyunca nasıl etkileyeceğinin bir pratiğidir. Hz. İbrâhim'in (as) yaptığı dua çeşitleri, adeta bütün dua çeşitlerinin prototipi gibidir. Ayrıca sosyokültürel, coğrafi ve ekonomik faktörlerin duaların muhtevasını etkilediği görülmektedir.

Bu bağlamda yine O'nun dualarında sosyokültürel, coğrafi ve ekonomik değişkenlere bağlı olarak çeşitlilik arz eden farklı gelecek tasarımlarının mevcut olduğu da görülmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-Mü'fehres li Elfâzi'l-Kur'ân'il-Kerim*, Kahire: Daru'l-Hadis, 1428/2007.
- Akdoğan, Ali. *Sosyal Değişme ve Din*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlâk ilmi ve İslâm Ahlâkı*, Ankara: Nur Yayınları, trz.
- Aktaş, Mehmet Nurullah. "Kur'ânî Dualarda Model İnsanın Nitelikleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018/3, cilt: IX, sayı: 21, 563-584.
- Akyüz, Vecdi Kur'an ve Sünnet'te Dua ve Yakarışlar, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, 19.
- Aslantürk, Zeki. *Tayfun Amman, Sosyoloji*, (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân'da Peygamberler Tarihi*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2004.
- Bayer, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim Duaları Semavi Kitaplar Arası Bir Karşılaştırma*, *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, cilt: I, sayı: 1, 1-14.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Bayraklı Yayınları,
- Beydavi, Abdullah b. Ömer. *Envarü't-Tenzil ve Esrar't-Te'vil (Min Haşiyeti Şeyhzade)*, İstanbul: Hakikat Kitabevi: 1991.
- Carrel, Alexis. *Hayat Hakkında Düşünceler*, Trc: Cahit Begenç, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Cilacı, Osman. "Dua", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 9: 529-530.

- Demirci, Muhsin. *Kur'ân'ın Temel Konuları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Derveze, İzzet. *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed*, Trc.: Mehmet Yolcu, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Dihlevi, Şah Veliyyullâh. *Hüccetullâhi'l-Bâliğa -İslam Düşünce Rehberi-*, Trc.: Mehmet Erdoğan, İstanbul: İmaj Yayıncılık, 2003.
- Draz Abdullah. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1415/1994.
- Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzil fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Türâsi'l-Arabiyyi,1420.
- Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr *Lisânu'l-Arab*, Thk.: Abdullah Alî el-Kebîr v.dğr., Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, trz.
- Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyi,1422.
- Endelûsî, Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf *El-Bahru'l-Muhit fî't-Tefsîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikir,1420.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,1994.
- Erdal, Mesut. "Kur'ân'daki Bazı Dualar Üzerine Mülâhazalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c.1, 243.
- Erkal, Mustafa. *Sosyoloji*, İstanbul: Der Yayınları, 2009.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. İhyâü Ulûmiddin Trc: Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul: Tuğra Neşriyat, trz.
- Güler, İlhami. *İtikattan İmana*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Gülle, Sıtkı. "Kur'ân-ı Kerim'de Dua Kavramı", *EKEV Akademi Dergisi* 18 (2004), 127.
- Hökekleli, H. *Din psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

- İbn Aşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus:ed-Dârü't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Hüseyin, Ebu'l-Hasan Ali Mesûdî. *Mürücü'z-Zeheb*, Kum: Müessesetu Neşri'l- İslâmî,1348/ 1964.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Kasasu'l-Enbiyâ*, Nşr.: Es-Seyyid el-Cemîlî, Beyrut: Dârü'l-Cil.
- İbn Kesir, İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kureşî. *el- Bidaye ve'n- Nihaye*, Mısır 1932.
- İkbal, Muhammed. *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Trc.: N. Ahmet Asrar, İstanbul: Birleşik Yayıncılık,
- İsfehani, Rağîb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- İzutsu, T. *Kur'ân'da Allah ve İnsan* Trc.: S. Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasan b. Alî. *Fethu'l-Beyan fî Mekâsidi'l-Kur'ân*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye,1992.
- Karahan, Fatma Bayraktar. “Bir Kelam Problemi olarak Dua-Kader İlişkisi”, *İslami İlimler Dergisi* 1-2, Bahar-Güz (2009: 287-288.
- Kasımı, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd. *Cemaleddin Mehâsinü't-Te'vil*, Şam: 1978.
- Katipoğlu Bedri & Katipoğlu, Muhammet. “Duanın Psikanalizi”, *Uluslararası SosyalAraştırmalar Dergisi*, 2017, c.X, sayı:49, 759.
- Kayacan, Murat. *Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar*, İstanbul: Ekin Yayınları.
- Kayıklık, Hasan. “Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: I, sayı: 1, 135-160.
- Koç, Mustafa. “Ruh Sağlığı İle Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Ekev Akademi Dergisi*, S.24, (Yaz-2005.

- Köksal, Mustafa Âsım. *Peygamberler Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991, 302.
- Kuşeyrî, Ebül-Kasım Abdülkerim. *Letâifü'l-İşârât*, Beyrut: Darül-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Kutub, Muhammed. *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, Trc.: Bekir Karlığa, İstanbul: İşaret yayınları, trz.
- Kutub, Seyyid. *fi Zilali'l-Kur'ân*, Trc.: Vahdettin İnce, Salih Uçan, İstanbul: Tayf Yayıncılık, 1991.
- Marinier, Pierre. *Dua Üzerine Düşünceler Psikofizyolojik Sebepleri ve Sonuçları*, Trc.: Sadık Kılıç, İzmir: 1990.
- Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Tevîlâtü Ehli's-Sünne Tefsiru'l-Mâturîdî*, Thk.: Mecdî Basellum, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Merâgî, Muhammed b. Mustafâ b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Merâgî*, Kahire: Şirketü Mektebe, 1946.
- Mevdudî, Ebû Alâ. *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Muhammed'in Hayatı*, Trc.: A. Asrar, İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.
- Mevdudî, Ebü'l-A'lâ *Tefhimü'l-Kur'ân*, Trc.: Heyet, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Neccâr, Muhammed Tayyib. *Târihu'l-Enbiyâ*, Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medarikü't-Tenzil ve Hadaikü't-Tevîl*, Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Nur, Okur Said. *Kur'ân ve Sünnet Işığında Peygamberler Tarihi*, İstanbul: Nakkaş Yapım, trz.) 298.
- Özsoy Ömer - Güler, İlhami *Konularına Göre Kur'an Sistemik Kur'an Fihristi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2001.

- Öztürk, Mahmut. “Çevre Bilinci Oluşturmada İhram Tecrübesi”, ISEM 2016: 3rd International Symposium on Environment and Morality, 4-6 November 2016, Alaya-Turkey = Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, 2016, s. 973-987.
- Paçacı, Mehmet. *Kur’ân’a Giriş* İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Parladır, Selahaddin. “Dua”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9:530-535.
- Parlak, Selahattin. “Duâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9:532.
- Peker, H. *Din Psikolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003.
- Polat, Fethi Ahmet. “Seçkin Bir Soy İddiasının Kur’an Açısından Değeri, Hz. İbrâhim Örneği”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 19, 93-152.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu’l-Gayb*, Beyrut: Dârü İhyai’t-Türâsi’l-Arabiyyi, 1420.
- Sabuni, Muhammed Ali. *Saffetü’t-Tefasir*, Trc.: Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, İstanbul, 1995.
- Sarıçam, İbrâhim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- Sübhânî, Âyetullah Ca’fer. *el-Kasasu’l-Kur’âniyye*, Kum: Mektebetü’t-Tevhîd, 1428.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsa b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât fî Usûli’ş-Şerî’a*, thk.
- Şeriati, Ali. *Hz. İbrâhim’le Buluşmak*, Trc.: Mustafa S. Altunkaya, Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Şeriati, Ali. *Dua*, Trc: Kerim Güney, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985.
- Tabbara, Afif Abdulfettab. *Kur’ân’da Peygamberler ve Peygamberimiz*, Trc.: Ali Rıza Temel-Yahya Alkın, İstanbul: 1998.
- Taberî, İbn Cerîr. *Kıyasü’l-Enbiyâ*, Nşr.: Cemal Bedran, Kahire: Dârü’l-Mısriyye el-Lübnâniyye, 1994.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân*, yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî, *et-Tefsîrû'l-Vesit li'l-Kur'ân'il-Kerim*, Kahi-re: Dârü'n-Nehda, 1997.

Tarhan, Nevzat. *Akıldan Kalbe Yolculuk*, İstanbul: 2012.

Yapıcı, Asım. "Güdü ve İçerik Açısından Çocuk Duaları ve Dualara Yansayan Sorunlar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 57-93.

Yargıcı, Atilla. *Kur'ân'da Dua* İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*, İstanbul: Eser Kitapevi, 1979.

Yılmaz, Ali. "Kur'ân'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 35, 51-80.

Yılmaz, Ali. "Kur'ân'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 35, Erzurum 2011, 52-80.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekavîl fî Vü-cûhi't-Te'vîl*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyyi, 1407.

Zuhayli, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-Münir*, İstanbul: Risale Yayınları, 2002.

Zülaloğlu, Fevzi. *Kur'ân'da Dua ve Rasullerin Dua Örnekleri*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2005.